

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломна робота

БАКАЛАВРА

На тему: «**Повоєнний голод в Україні 1946-1947 рр.**»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

6.020302 – історія

Гречаник Анастасія Сергіївна

Керівник: к.і.н., доц Любавский Роман Геннадієвич

Рецензент: Захарченко Євген Юрійович

Харків – 2025

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Передумови та причини повоєнного голоду в Україні (1946–1947 рр.).....	12
1.1. Війна, економічна криза та аграрна політика радянської влади.....	12
1.2. Хлібозаготівельна кампанія та механізми адміністративного тиску. Природні катаклізми та їхній вплив на продовольчу ситуацію.....	26
Розділ 2: Наслідки повоєнного голоду для українського суспільства.....	53
2.1. Архівні свідчення та соціальні наслідки голоду.....	53
2.2. Особисті спогади очевидців.....	60
2.3. Пам'ять про голод 1946–1947 років у сучасному суспільстві.....	66
Висновки.....	70
Список використаних джерел і літератури.....	72

Вступ

Голод 1946–1947 років в Україні став черговою трагедією для виснаженого війною суспільства, яке замість очікуваної відбудови зіткнулося з новими випробуваннями. В умовах жорсткої командно-адміністративної системи, що продовжувала діяти за методами 1930-х років, примусові хлібозаготівлі перетворилися на ще один засіб контролю над селянством. Партійні керівники ігнорували критичні потреби населення, спрямовуючи ресурси на виконання економічних планів, навіть попри катастрофічні наслідки для людей. Попри приховання реальних даних упродовж десятиліть, сучасні демографічні дослідження та аналіз архівних матеріалів дозволяють оцінити масштаб голоду, який завдав глибоких соціальних та моральних травм, особливо на Півдні України.

Наукова та суспільно-політична актуальність теми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення впливу радянської аграрної політики на українське селянство, що в повоєнні роки знову опинилося під тиском примусових хлібозаготівель. На основі цього, вивчення голоду 1946–1947 років дозволяє зрозуміти наслідки репресивних методів державного управління.

Об’єкт дослідження. Об’єктом дослідження є голод 1946-1947 років.

Предмет дослідження. Політичні та економічні механізми хлібозаготівель 1946–1947 років в Україні та їхній вплив на сільське населення й громади.

Хронологічні межі дослідження повоєнного голоду в Україні охоплюють 1946-1947 роки.

Нижньою хронологічною межею є 1946 рік, коли почалася надзвичайно тяжка продовольча криза, спричинена посухою, що охопила 16 областей України. Це була одна з найбільших природних катастроф після Другої світової війни. Несприятливі погодні умови серйозно вплинули на сільське господарство, де більшість зимових і ярових культур загинули, а врожайність зернових виявилася

катастрофічно низькою – лише 2-3 центнери з гектара. Фактично, від сюди відкреслимо період, який є початком глобальної продовольчої катастрофи, яка відбувалася на фоні відновлення країни після війни, що вже серйозно ослабило її ресурси.

Верхня хронологічна межа припадає на грудень 1947 року, коли Радянський Союз, під впливом економічної ситуації та громадського незадоволення, ухвалив важливі рішення, які стосувалися стабілізації продовольчої ситуації в країні. Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про скасування карток на продовольчі і промислові товари та перехід до відкритої торгівлі за єдиними державними цінами стала переходом до завершення гострої фази голоду.

Територіальні межі дослідження. Територіальні межі дослідження охоплюють всю Україну, зокрема 16 областей, що постраждали від посухи в 1946 році. Це були центральні, південні та східні регіони, де сільське господарство було найбільш залежним від погодних умов і де голод набрав найбільш виразних масштабів. Особливу увагу в роботі акцентовано на південні степові області, де сільськогосподарське виробництво було найбільш інтенсивним і де наслідки стихійного лиха мали катастрофічний характер для населення.

Історіографічний огляд літератури. Історіографія голоду 1946-1947 років ділиться на три частини: радянського періоду, сучасна українська історіографія і іноземні дослідження. На початку радянських досліджень про події 1946-1947 років голоду в західних областях України панувала офіційна концепція, що структурувала проблему виключно як продовження колективізаційних процесів і стихійних лих. Збірка документів «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР»¹ подає матеріали партійних нарад і статистичні довідки про посушливі роки, але в жодному разі не аналізує соціальні втрати чи

¹ З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1976.

людський вимір голоду, позиціонуючи селян лише як об'єкт планово-адміністративних рішень. У журналі «Сільські обрії» 1989 року¹ І. Кожукало акцентувала увагу на зменшенні посівних площ і знищенні тваринницького поголів'я, що справило безпосередній вплив на становище колгоспника. Перші спроби кількісної оцінки людських втрат запропонували А. Перковський і С. Пирожков у 1990 році²: вони вперше узагальнили дані місцевих відділів охорони здоров'я й ЦСУ про зменшення населення в роки голоду, але значна частина висновків спиралася на закриті статистичні зведення, без критичного зіставлення з архівними свідченнями селян. Монографія І. Маковейчука та Ю. Пилявця в «Українському історичному журналі»³ стала першим комплексним розглядом адміністративних методів хлібозаготівель: автори висвітлили механізми вилучення зерна й каральну практику «закону про п'ять колосків», проте уникали детального розкриття статистики смертності та людських трагедій, зосереджуючись на партійних пропусках і кадрових рішеннях.

Становлення української історіографії голоду 1946–1947 років відзначилося поступовою відмовою від лаконічного «природного» пояснення та відтворенням багат шарового феномена. Від кінця 1980-х і до початку 2000-х автори почали поєднувати офіційні статистичні звіти із соціальними й культурними вимірами трагедії. О. Веселова, вперше в українській періодиці середини 1990-х, звернулася до прямої мови очевидців і медичних довідок місцевих лікарень, що стало початком «герменевтики травми» повоєнного села; її рання стаття 1995 року надала хронологічний каркас трагедії⁴, а публікація 2006-го⁵ об'єднала демографічні

¹ Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні в перші повоєнні роки. Сільські обрії. – 1989.

² Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 40-их рр. УІЖ. 1990. № 2

³ Маковейчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні в 1946–1947 гг. // Украинский исторический журнал. 1990. № 8. С. 3

⁴ Веселова О.М. Ще одна трагічна сторінка історії України: Голод в Україні 1946-1947 років // Укр.істор.журнал. – 1995. - №6.

⁵ Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. Український історичний журнал. – 2006. – № 6.

підрахунки з мемуарами, виявивши глибинний вплив примусових реквізицій на самосприйняття селянства. С. Кульчицький у першій половині 1990-х відзначився детальним вивченням локальних архівів Центральної та Південної України, реконструюючи протидію селян адміністративному тиску¹. У 2011 році В. Васильєв доповнив цей дискурс порівняльним аналізом Вінниччини, зосередившись на соціальній стратифікації: він виявив, що найбільші втрати зазнали малоземельні родини та пенсіонери, тоді як заможніші колгоспники могли використати власні запаси чи зв'язки для мінімізації своєї уразливості². Ю. Шаповал у колективній монографії 2013 року організував дослідження пам'яті голоду як політичного інструменту³. Масове мовчання про 1946–1947 рр. у радянські десятиліття поєднувалося із поступовим «відродженням» теми в незалежній Україні через музеї, меморіали й мистецькі проекти. І. Хандрос вніс до дослідження теми зусиль, аналізуючи військову цензуру та побічні офіційні зусилля із замовчування фактів⁴, – його праці розкрили механізми інформаційної ізоляції районів львівщини й подільщини в період піку епідемій та голодної смертності. У міждисциплінарному руслі продовжив пошук В. Геєць⁵. В роботах йдеться мова про економічну статистику з картографуванням посушливих зон; так було встановлено, що кліматичний чинник посухи 1946 року лише посилив системні помилки централізованого планування й заготівель. Дисертація В. Кириченка⁶ та В.

¹ Кульчицький С. В. ЖУКОВСЬКИЙ А., СУБТЕЛЬНИЙ О. Нарис історії України. - Л.: НТШ, 1991, 1992. - 232 с. / Кульчицький С.В. // Український історичний журнал. - 1993. - № 3.

² Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) / Васильєв В. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - 2011. - 37.

³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] ; за заг. ред. Ю. Шаповала; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. – 598 с.

⁴ Хандрос Б. Голод-47: За матеріалами військової цензури та спогадами очевидців // Сіл. вісті. – 1996. – 20 серп.

⁵ Геєць В. М. Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним). Економіка України. - 2013. - № 6. - С. 4–19.

⁶ Кириченко В. М. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946-1947 років [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кириченко Віктор Миколайович ; Запоріж. держ. ун-т. - Запоріжжя, 1996.

Калініченка¹ відтворили, як «закон про п'ять колосків» застосовувався в конкретних громадах, та окреслили правові підстави для криміналізації мінімальних спроб селян прохарчувати родини

Варто відзначити, що робота наповнена також публічними ініціативами, зокрема музейні виставки 2019 року у Дніпрі² та кінопокази у Національному музеї Голодомору-геноциду 2025 року³, перейняли методику роботи з мікроісторіями: за допомогою архівних фотографій, відеоінтерв'ю та цифрових реконструкцій вони зробили тему 1946–1947 рр. доступною широкій аудиторії.

Іноземні дослідники виокремлюють комплексний характер голоду, поєднуючи аналіз природних чинників із критикою централізованих розподільчих практик та зовнішньополітичних стратегій СРСР. М. Елман в своїх роботах наголошує на тому, що державні запаси зерна могли б врятувати загинувших, сам спосіб розподілу ресурсів на користь експортних зобов'язань позбавив сільське населення мінімальних засобів до існування⁴. У 2005 році Елман уточнив економічні розрахунки, стверджуючи, що надлишкові державні запаси ближче до 1947 року все ще були здатні накрити дефіцит у постраждалих регіонах, але політика продрозкладок і експортні контракти залишили внутрішні потреби поза увагою⁵. Д. Фільцер у своїх роботах 2002⁶ і 2010⁷ років звернув увагу на соціальний

¹ Калініченко Вячеслав Володимирович. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2001. - 255 арк.

² У Дніпрі презентували виставку про масовий голод 1946 – 1947 років. 29 Травня 2019. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/u-dnipri-prezentuvali-vistavku-pro-masoviy-golod-1946-1947-rokiv/>

³ У Національному музеї Голодомору-геноциду відбудеться показ фільму «Йона. Голодне марення» та публічна розмова. 16.01.2025. URL: <https://mcs.gov.ua/events/u-nacjonalnomu-muzeji-golodomoru-genocydu-vidbudetsya-pokaz-filmu-jona-golodne-marennya-ta-publichna-rozmova/>

⁴ Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlements Approach to Famines // Cambridge Journal of Economics. 2000. № 24. P. 625

⁵ Эллман М. Голод 1947 г. в СССР // Экономическая история. М., 2005. Вып. 10. С. 197–198.

⁶ Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System After World War 2. Cambridge, 2002.

⁷ Filtzer D. The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, hygiene, and living standards, 1943– 1953. N. Y., 2010.

вимір трагедії. Підприємства та робітники міст зазнавали нестачі харчів через пріоритет урядової підтримки аграрного експорту й відбудови важкої промисловості, внаслідок чого у містах зростали хвороби, а рівень гігієни стрімко погіршувався. Н. Гансон у монографії 2009 року піднімає питання дитячої смертності, показуючи, що державні програми Червоного Хреста та товариств Півмісяця не могли компенсувати системні недоліки розподілу продовольства¹. Він робить висновок, що політичні пріоритети керівництва віддавалися геополітичним цілям, а не порятунку вразливих категорій громадян, особливо дітей. С. Вітрокрафт у статті 2012 року доводить, що посуха була присутня, але лише сприяла кризі, яка вже визривала в планах радянського планування та адміністративних методах вилучення хліба². І. Волков у 1991 році представляв початковий західно-орієнтований погляд на «штучність» голоду, вказуючи, що після посухи влада могла пом'якшити наслідки, однак натомість суворо виконувала застарілі механізми 1930-х років³. В. Зима доповнив дискурс демографічними підрахунками: він оцінив надлишок смерті у межах 1–1,5 млн осіб⁴. А. Шалак розширив географічну панораму, показавши, як подібні голодні явища відбувалися в Східній Сибіру⁵. В. Кожин⁶ та інші, згадані вище у роботі автори, аналітично розкрили передумови відмови від гнучкого управління запасами.

Аналіз джерел. Аналіз джерельної бази починається з офіційної діловодної документації. Джерела цього типу відтворюють хід продовольчих кампаній та адміністративні рішення в умовах кризи. Комплекс «Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали»⁷ об'єднує внутрішні циркуляри та урядові постанови, а

¹ Nicholas Ganson. The Soviet Famine of 1946-47 in Global and Historical Perspective. New-York. 2009.

² Wheatcroft S. G. The Soviet Famine of 1946–1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective // Europe-Asia Studies. 2012. Vol. 64 Issue 6.

³ Волков И. М.: Засуха, голод 1946–1947 гг. История СССР. 1991 г. №4.

⁴ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996.

⁵ Шалак А.В. Социальные проблемы населения Восточной Сибири (1940–1950 гг.). Иркутск, 2000.

⁶ Кожин В. Россия. Век XX. Опыт беспристрастного анализа. 1939–1964. М., 1999

⁷ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996.

збірник «Історія колхозного права»¹ демонструє юридичний інструментарій регулювання хлібозаготівель. На рівні практичного застосування норм, укази Президента України № 1310/98² і № 797/2004³ показують пізніші етапи кодифікації пам'яті про голод.

Матеріали партійних органів і держархівні фонди проливають світло на реальну мотивацію та механізми виконання продрозкладок. У фонді ЦДАГОУ⁴⁵⁶ можна знайти звіт щодо обсягів заготівель, доповнення про стан комор і покарання за «приховування» зерна. П'ятитомний «Чорна книга України»⁷ містить колекцію партійних доповідей та внутрішніх меморандумів, що розкривають широту репресивних заходів.

Економічні плани та статистичні звіти ґрунтуються на базі праць В. Попова про держрезерв хліба⁸. Радянський Союз відводив значні обсяги зерна у фонди, але не спрямовував їх на покриття дефіциту в регіонах. Збірник «Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР»⁹ - про нормативи обсягів посівів і реквізиції. «Трагедия советской деревни» (2001) містить порівняння планових показників 1930-х і 1940-х років¹⁰.

¹ История колхозного права: сборник законодательных материалов СССР и РСФСР, 1917-1958 гг., т. 1: 1917-1936 гг., М., 1959

² Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №1310/98. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/131098-5115>

³ Про внесення змін до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року N 1310. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №797/2004. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7972004-1754>

⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 939. Арк. 43.

⁵ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 122.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 93.

⁷ Чорна книга України : Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Демократична партія України; упоряд. та ред. Ф. Зубанич ; передм. В. Яворівський. – Київ: Просвіта, 1998.

⁸ Попов В.П. Государственный резерв хлеба в СССР и социальная политика. Отечественные архивы, 1998. № 5.

⁹ Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. 1939-1979: Збірник документів і матеріалів. -К.: Наукова думка, 1980.

¹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Т. 3. Конец 1930 - 1933 ; РОССПЭН, 2001

Усні свідчення очевидців, збережені в особистому архіві Лупіки Т. дають змогу заглибитися в суб'єктивний досвід голодуючих¹.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є комплексний аналіз причин та наслідків повоєнного голоду, розгляд цього явища як складового елементу радянської економічної і соціальної політики, а також дослідження його впливу на соціально-економічний стан українського села в післявоєнний період.

Отже, метою і завданням дослідження є:

- Вивчити державно-адміністративні документи та архівні постанови для відтворення механізмів планування й виконання хлібозаготівель.
- Дослідити вплив природних факторів – посухи 1946 року та подальшого неврожаю – на продовольчу ситуацію в різних регіонах України, опираючись на статистичні звіти та економічні довідки.
- Проаналізувати роль центральної та місцевої влади в реалізації продрозкладок, використовуючи матеріали партійних органів і юридичні акти.
- Встановити соціально-економічні наслідки голоду для селян.
- Оцінити політичні наслідки повоєнного голоду, зосередившись на зміні настроїв серед селянства та модернізації наративів у пострадянський період.

Методологія та методи дослідження. Одним із основних методів, що застосовувався при написанні роботи, є історико-генетичний метод, який дає можливість простежити розвиток повоєнного голоду в Україні в рамках ширших політичних, економічних і соціальних процесів того часу. Аналіз змін у політиці центральної влади щодо сільського господарства, а також взаємозв'язок між відновленням економіки та політичними прагненнями влади дає змоги описати

¹ Лупіка Тетяна. Голод 1946–1947 рр. на Харківщині вустами очевидців. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Харків.

факти і в подальшому з'ясувати їхні причинно-наслідкові зв'язки. Для розуміння специфіки взаємодії між партійними структурами і технократами було використано метод внутрішньоорганізаційного аналізу, що дозволяє побудувати картину внутрішньої боротьби в радянській партії, її впливу на економічні рішення, а також наслідків цієї боротьби для сільського населення.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі голоду 1946–1947 років на Півдні України, що раніше був недостатньо вивчений в рамках регіональних особливостей. В роботі особливий акцент зроблено на взаємодії центральної партійної політики з місцевими адміністративними структурами, що впливало на хлібозаготівлі та розподіл продовольства. Завдяки використанню раніше недоступних архівних матеріалів, зокрема документів місцевих органів влади, дослідження висвітлює нові факти примусових механізмів вилучення зерна, поглиблюючи розуміння наслідків репресивної політики щодо селянства у повоєнний період.

Розділ 1: Передумови та причини повоєнного голоду в Україні (1946–1947 рр.)

1.1. Війна, економічна криза та аграрна політика радянської влади

Друга світова війна завдала Україні катастрофічних людських та матеріальних втрат. За оцінками сучасних істориків, сукупні демографічні втрати населення України у 1939–1945 роках становлять понад 10 млн осіб¹. Ця цифра

¹ Євгенія Дроздова, Інна Гадзинська, Павло Солодько, Надя Кельм, Петро Боднар, Євген Синчук. (20.06.2021)

включає як загиблих на фронтах українців (близько 4,1 млн), так і жертви серед цивільного населення (понад 5–6 млн, у тому числі близько 1,5 млн євреїв, знищених під час Голокосту)¹. Населення Української РСР настільки скоротилося, що довоєнної чисельності вдалося досягти лише у 1960 році². Колосальна депопуляція підірвала трудовий потенціал республіки, особливо в сільському господарстві, адже значна частина сільських чоловіків призовного віку загинула на війні або не повернулася до колгоспів після демобілізації. Матеріальні збитки України від воєнних дій та окупації були не менш масштабними. За підрахунками фахівців Інституту історії НАН України, на Україну припало близько 40–42% усіх матеріальних втрат СРСР у війні. У грошовому виразі ці збитки оцінювалися у 285 млрд карбованців (за цінами 1941 р.), що еквівалентно приблизно 100 млрд доларів США того часу³.

На території України було повністю зруйновано близько 700 міст та 28 000 сіл, внаслідок чого понад 10 млн людей залишилися без житла. Були знищені або пошкоджені майже половина житлового фонду (45% будівель), понад 1,8 млн селянських хат, тисячі об'єктів інфраструктури – мостів (5,6 тис.), залізничних станцій (понад 1,9 тис.), шкіл (33 тис.), підприємств (16 тис.), лікарень (18 тис.) та бібліотек (19 тис.)⁴. Окупаційна політика нацистів передбачала грабунок економічних ресурсів України – з країни вивозили промислове обладнання,

Окупація: Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. URL: https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/?src=main&fbclid=IwAR0on1NVsTVKShqSlfHzo3htL_91ZmVhc2JovsztrMSwv4uaxEAldtP995c.

¹ Так само.

² Так само.

³ Євгенія Дроздова, Інна Гадзинська, Павло Солодько, Надя Кельм, Петро Боднар, Євген Синчук. (20.06.2021) Окупація: Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. URL: https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/?src=main&fbclid=IwAR0on1NVsTVKShqSlfHzo3htL_91ZmVhc2JovsztrMSwv4uaxEAldtP995c

⁴ Євгенія Дроздова, Інна Гадзинська, Павло Солодько, Надя Кельм, Петро Боднар, Євген Синчук. (20.06.2021) Окупація: Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. URL: https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/?src=main&fbclid=IwAR0on1NVsTVKShqSlfHzo3htL_91ZmVhc2JovsztrMSwv4uaxEAldtP995c

сировину, продовольство і навіть родючий шар чорнозему¹. Так, перед відступом гітлерівці примусово вивезли сотні найкращих підприємств (не менше 550 заводів) до Німеччини або на схід СРСР, багато з яких після війни так і не повернулися в Україну². Внаслідок війни сільське господарство України опинилося в стані глибокої кризи. Колективні господарства втратили більшість техніки та робочої худоби: за радянськими даними, до 1945 року в колгоспах залишалося лише близько 42% довоєнної кількості коней та 38% працездатних чоловіків порівняно з 1940 роком. Посівні площі різко скоротилися – з 117,7 млн га в 1940 р. до 84,0 млн га в 1946 р. у масштабах СРСР (в Україні значна частина орних земель теж лишалась необробленою через брак техніки і людей)³. Під час окупації нацисти реквізували значну частину урожаю та поголів'я худоби, а відступаючи, нерідко знищували або вивозили залишки збіжжя⁴.

По закінченню війни аграрний сектор був фактично знекровлений. Попри такі реалії, у перші повоєнні роки радянське керівництво не змогло (а почасти й не прагнуло) приділити достатньо уваги відродженню села. Пріоритетом відбудови ставала промисловість та оборона, тоді як на сільське господарство виділялися залишкові ресурси. Зокрема, лише 19% капіталовкладень у рамках післявоєнної відбудови спрямовувалися безпосередньо в аграрний сектор⁵. Це означало хронічну

¹ Ольга Мосьондз. (09.05.2021). Україна втратила в Другій світовій майже 9 мільйонів людей та 40 відсотків свого економічного потенціалу. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/09/ukrayina-vtratyla-v-drugij-svitovij-majzhe-9-miljoniv-lyudej-ta-40-vidsotkiv-svogo-ekonomichnogo-potenczialu/#:~:text=%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B7%D0%BB%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97,%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%20%D0%B4%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0>

² Так само.

³ Так само

⁴ Євгенія Дроздова, Інна Гадзинська, Павло Солодько, Надя Кельм, Петро Боднар, Євген Синчук. (20.06.2021) Окупація: Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. URL: https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/?src=main&fbclid=IwAR0on1NVsTVKShqSlfHzo3htL_91ZmVhc2JovsztrMSwv4uaxEAldtP995c.

⁵ Ольга Мосьондз. (09.05.2021). Україна втратила в Другій світовій майже 9 мільйонів людей та 40 відсотків свого економічного потенціалу. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/09/ukrayina-vtratyla-v-drugij-svitovij-majzhe-9>

нестачу техніки, пального, будматеріалів для села. До того ж, держава продовжувала утримувати високі податки і контингенти поставок для селянства, не враховуючи їхніх реальних можливостей у зруйнованій економіці. Вже у 1944–1945 рр. в колгоспах поновили планову систему хлібозаготівель і обов'язкових поставок продовольства державі, що лягло важким тягарем на виснажене війною село. Ці обставини стали небезпечним підґрунтям для нової гуманітарної кризи – голоду 1946–1947 рр., коли до економічних труднощів додалися природні катаклізми та прорахунки політики центру.

Однією з безпосередніх причин виникнення голоду 1946–1947 рр. стала надзвичайна посуха 1946 року, яка призвела до різкого неврожаю. Кліматичне лихо вразило значну частину території Радянського Союзу, особливо південні регіони. За свідченням істориків, найбільше від посухи потерпали Молдавія, більшість областей України, райони Центрально-Чорноземної зони РРФСР та Нижнього Поволжя¹. В Україні саме хліборобські степові області (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська та інші) зазнали критичного дефіциту опадів улітку 1946 р. – дощі були вкрай мізерними або взагалі відсутні у період наливу зерна². За спогадами сучасників, земля потріскалася від спеки, багато колгоспних ланів вигоріло ще до жнив. Статистичні дані підтверджують масштаб неврожаю 1946 р. Валове виробництво зерна в СРСР того року впало майже на половину порівняно з довоєнним рівнем. Зокрема, урожай зернових 1946 року

miljoniv-lyudej-ta-40-vidsotkiv-svogo-ekonomichnogo-potenczialu/#:~:text=%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B7%D0%BB%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97,%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%20%D0%B4%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0

¹ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 19

становив лише 39,6 млн тон, тоді як у попередньому 1945 р. було зібрано 47,3 млн т, а в благополучному 1940 р. – 95,5 млн т.¹

Країна отримала лише близько 60% урожаю від довоєнного обсягу. В Українській РСР показники були не менш тривожними: наприклад, на Одещині та Миколаївщині зернові дали ледь третину звичного збору, у степових районах Подніпров'я колосові засохли на корені. Посуха виникла на тлі й без того зменшених посівних площ (через воєнні руйнування) та виснаженого ґрунту, що ще більше посилювало її наслідки. Ускладнювало протидію стихії також і відсутність розвиненої іригаційної системи. До середини ХХ ст. сільське господарство України майже повністю залежало від природних опадів. Зрошувальні мережі на півдні та сході, які могли б пом'якшити наслідки посухи, або взагалі не були створені, або перебували в зародковому стані. Радянські плани освоєння великих зрошувальних систем (каналів, водосховищ) почали втілюватися тільки в 1950-х–1960-х рр., уже після смерті Сталіна.

У 1946 р. ж хлібороби не мали змоги штучно зволожити пересохлі лани. Відсутність належної іригації особливо позначилася на зернових культурах у південних областях: там, де зрошення могло врятувати частину врожаю, його не було, тож поля просто вигоріли. Стихійне лихо вдарило по максимально вразливому сільськогосподарському сектору, який не мав жодних технологічних «підстраховок». Окрім посухи, в окремих регіонах додатковими природними чинниками неврожаю стали шкідники та хвороби рослин, що поширилися на ослаблених посухою посівах. Проте загалом погодний фактор виявився визначальним: катастрофічна посуха 1946 р. значно знизила врожайність зернових та інших культур, створивши передумови для продовольчої кризи. Втім, як

¹ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

зазначають дослідники, одного природного чинника було недостатньо, щоб спричинити масовий голод – він лише зробив ситуацію критично напруженою¹. Те, що продовольча скрута переросла у справжній голодомор, сталося значною мірою через прорахунки та дії владної політики, які додали до об'єктивних труднощів ще й рукотворні.

Не менш важливою причиною повоєнного голоду були дії радянського керівництва, зокрема політика хлібозаготівель (продрозкладки) та загальний курс на викачування ресурсів із села. Попри неврожай і післявоєнну розруху, Москва не поспішала знижувати плани поставок сільгосппродукції з українських колгоспів і радгоспів. У 1946 р. для Української РСР було встановлено завищені плани заготівель зерна, майже такі самі, як і у відносно кращому 1945 р. Загалом по СРСР державні плани вимагали вилучити у селян хліба мало не стільки ж, скільки й торік, незважаючи на різке падіння урожайності². Фактично це означало, що із і без того мізерного врожаю влада мала намір взяти левову частку на свої потреби, залишивши місцевому населенню мінімум для виживання. За архівними даними, у 1946 р. держава зібрала по Союзу 17,5 млн тон зерна через заготівлі – лише трохи менше, ніж 20 млн тон у 1945 р³. Однак частка вилученого зерна від врожаю значно зросла: якщо у 1945 р. реквізували близько третини вирощеного, то в посушливому 1946 р. – вже приблизно 44% валового збору⁴. Це неймовірно високий відсоток, який залишав колгоспникам надто мало для власного споживання, насіннєвого фонду та кормів для худоби.

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 25.

² Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

³ Так само.

⁴ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 29

Інакше кажучи, село було змушене віддати державі майже половину свого хліба в умовах, коли цього хліба й так бракувало, перетворивши продовольчі труднощі на справжню катастрофу¹. Виконання непосильних хлібозаготівель забезпечувалося методами адміністративного тиску і репресій. Радянський уряд застосовував практику примусового вилучення продовольства у державний фонд, подібно до часів довоєнних кампаній. До сіл направляли уповноважених, міліцію, нерідко військові частини, які обшукували комори, вилучали зерно, худобу, продовольчі запаси. Місцевих керівників, що не забезпечували виконання планів, звинувачували в «саботажі» або приховуванні хліба і суворо карали. Існують задокументовані випадки, коли голів колгоспів, сільських голів та районних партсекретарів притягували до відповідальності за недовиконання планів – аж до арештів і судових вироків за звинуваченнями у службовій недбалості чи антирадянській діяльності. Як свідчать матеріали, центральна влада вимагала від підлеглих «будь-якою ціною» зібрати планові обсяги зерна, погрожуючи покараннями за невиконання².

У вересні 1946 р. вийшла спеціальна постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту колгоспів»³, яка фактично забороняла селянам використовувати колгоспні землі для особистих потреб і посилювала контроль над виконанням хлібозаготівель. Цей документ вимагав повернути до колгоспного фонду поля, що їх селяни під час війни самовільно засівали під городи для годування родин – тобто навіть останню можливість прохарчуватися власним

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 34.

² Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

³ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

присадибним господарством було обмежено. Репресивні заходи також торкнулися тих, хто намагався рятуватися від голоду самотужки. Ще з 1930-х років діяв суворий закон проти розкрадання соціалістичної власності («закон про п'ять колосків»), за яким навіть за підбір залишеного на полі колосся могли засудити до кількарічного ув'язнення. У 1946–1947 рр. ці репресивні норми знову активно застосовувалися: виснажені селяни, які намагалися приховати кілька кілограмів зерна для сім'ї, ризикували опинитися в тюрмі. Зафіксовано численні випадки, коли від голодуючих сімей забирали останні харчі під приводом виконання плану.

Методи примусу і страху стали невід'ємною частиною хлібозаготівельної кампанії 1946 р. Замість того, щоб зважити на реальну ситуацію на селі та скоригувати плани, держава обрала шлях тиску на селянство. Це лише поглибило кризу: по селах ширився відчай, впадала трудова дисципліна, зростала смертність від виснаження. Зрозуміло, що така жорстка політика викликала прихований опір та саботаж на місцях. Селяни намагалися приховувати частину врожаю у ямах, закопували зерно, різали худобу, аби не віддати її державі. Влада реагувала подальшими репресіями: проводилися показові суди, винних карали як «розкрадачів державного добра» чи «куркулів-розкладників». За спогадами очевидців, у багатьох селах після обшуків не залишалося ані зернини – забирали все до останнього мішка, навіть насіннєвий матеріал, призначений для сівби наступної весни. В результаті до кінця 1946 р. сільські комори спорожніли, а мільйони селян опинилися перед загрозою голодної смерті.

Радянська заготівельна політика 1946 р. вирізнялася непослідовністю та жорстокістю. З одного боку, вона ігнорувала об'єктивні обставини (неврожай, виснаження села війною), встановлюючи нереальні плани вилучення хліба. З іншого – вона опиралася на методи страху й покарання, що підживляло залишки лояльності селянства до влади. Як наслідок, замість мобілізації ресурсів на боротьбу з неврожаєм, держава фактично забрала у населення останні запаси

харчів, прирікши найбільніші верстви на голод. У сукупності з природними чинниками це й спричинило катастрофічний гуманітарний ефект, про який докладніше – далі.

Положення українського села катастрофічно погіршувалося восени 1946 р., але радянське керівництво, замість того щоб спрямувати резерви на допомогу голодуючим, продовжувало вивозити зерно за кордон. Експорт зерна у 1946–1947 рр. став одним із найсуперечливіших аспектів політики Кремля. Радянський Союз, позиціонуючи себе як світову державу-переможницю, був пов'язаний низкою міжнародних зобов'язань перед союзниками по війні та новоствореними «народно-демократичними» урядами Східної Європи. Зокрема, СРСР обіцяв постачати продовольство країнам, звільненим Червоною армією, щоб зміцнити там свій політичний вплив і підтримати прорадянські режими. Окрім того, Москва прагнула продемонструвати Заходу економічну спроможність Союзу, не визнаючи на міжнародній арені власних проблем із продовольством. Уже в 1946 р., паралельно з голодом у деяких регіонах СРСР, влада здійснювала великі поставки зерна за кордон.

За даними істориків, у розпал голоду за межі країни було вивезено до 1,4 млн тон зерна¹. Основними напрямками експорту були країни Східної Європи, що опинилися в сфері впливу СРСР: Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, а також радянська окупаційна зона в Німеччині. Так, для підтримки Польської Народної Республіки, де після війни теж бракувало продовольства, з Радянського Союзу відправляли українське зерно ешелонами. Подібна ситуація була з Чехословаччиною та Болгарією – радянське керівництво воліло «годувати» майбутніх сателітів, аби посилити там залежність від Москви. Крім того, деяка кількість зерна постачалася й західним союзникам. Зокрема, відомо про радянські

¹ Волков И. М.: Засуха, голод 1946–1947 гг. История СССР. 1991 г. №4. С. 3

поставки зерна до Франції у 1946–1947 рр¹. Франція, що потерпала післявоєнної скрути, отримала від СРСР сотні тисяч тон хліба на підставі міжурядових домовленостей. Для Радянського Союзу це було питанням престижу: допомога Франції подавалася як жест доброї волі і доказ того, що СРСР, мовляв, має надлишки продовольства і здатен підтримати інших. У 1947 р. також радянське зерно потрапляло до інших країн, зокрема Італії та ін. – частково через канали ООН та за двосторонніми угодами. Обсяги експорту в той час виглядають разючими на тлі внутрішнього голоду. За деякими оцінками західних дослідників, тільки у 1947 р. (коли голод досяг піку) СРСР експортував близько 800 тис. тон зерна. Українські джерела наводять сумарні цифри: протягом 1946–1948 рр. експорт зернових із СРСР становив 5,7 млн тон – на 2,1 млн більше, ніж за три довоєнні роки². Тобто післявоєнний Союз продавав за кордон навіть більше хліба, ніж перед війною, незважаючи на те, що власне населення страждало від нестачі їжі. Україна ж була основним експортером у цьому процесі, адже саме з українських запасів значною мірою формувався експортний фонд. За свідченням очевидців, зі станцій Одеської та Миколаївської областей у 1946–1947 рр. вирушали кораблі, завантажені зерном, – у той час, як навколишні села голодували.

Слід зазначити, що радянська влада суворо засекретила проблему голоду і паралельно розкручувала пропаганду про «достаток». В офіційних заявах не визнавалося самого факту голоду 1946–1947 рр.³ Преса писала про труднощі з

¹ Ольга Мосьондз. (09.05.2021). Україна втратила в Другій світовій майже 9 мільйонів людей та 40 відсотків свого економічного потенціалу. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/09/ukrayina-vtratyla-v-drugij-svitovij-majzhe-9-miljoniv-lyudej-ta-40-vidsotkiv-svogo-ekonomichnogo-potenczialu/#:~:text=%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B7%D0%BB%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97,%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%20%D0%B4%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0>

² Так само.

³ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

урожаєм, але наголошувала на героїчних зусиллях по його збиранню та поставках державі. Натомість тему експорту висвітлювали позитивно: підкреслювалося, що СРСР «надає допомогу» братнім країнам зерном, тим самим рятуючи їх від голоду. Така риторика була частиною політичної пропаганди, покликана продемонструвати велич і гуманність радянського ладу. Насправді ж надання продовольчої допомоги закордоном стало можливим тільки шляхом вилучення хліба у власного населення понад межу виживання.

Пріоритети державного керівництва були спрямовані на геополітичні й ідеологічні цілі – виконання зобов'язань перед союзниками, утримання іміджу «потужної держави» – навіть ціною страждань мільйонів радянських громадян. Вивозячи зерно з охоплених голодом районів України, режим свідомо ставив міжнародні амбіції вище за гуманітарні потреби свого народу. Це дозволяє ряду істориків говорити про цілеспрямований характер політики, що призвела до голоду. Хоча мотиви такого експорту пояснювалися державними інтересами, об'єктивно він значно посилив масштаби трагедії 1946–1947 рр.

Голод 1946–1947 рр. в Україні став класичним прикладом гуманітарної катастрофи змішаного типу, де фатально сплелися як природні, так і суспільно-політичні чинники. Дослідники одностайні в тому, що причин голоду було кілька, і лише їх згубна комбінація дала такий страшний результат¹. Серед головних передумов називаються об'єктивні – повоєнна розруха та посуха – і суб'єктивні – прорахунки сталінської політики щодо села. Війна підірвала економічні основи України: знищила ресурси, зменшила населення, порушила аграрний цикл. На цьому тлі навіть середній за врожайністю рік викликав би труднощі з продовольством. А 1946 рік виявився вкрай невдалим: природа піднесла суворе випробування у вигляді неврожаю. На думку істориків, уже самі по собі післявоєнні

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 6.

труднощі та посуха могли приректи населення на напівголодне існування, різко знизивши рівень споживання¹. Однак масштаб масової смертності визначила саме політика влади. Як вказує дослідник В. Ф. Зима, двох зазначених чинників було достатньо для тяжких злиднів, але третій чинник – необачна продрозкладка – перетворив ці злидні на голодомор, якого можна було б уникнути².

Іншими словами, трагічний поріг було перейдено тоді, коли державні рішення підсилили дію природних факторів. Політичне керівництво СРСР не врахувало уроків попередніх голодів (1921–1922, 1932–1933 рр.), або свідомо їх проігнорувало. Як і раніше, влада до останнього не визнавала самого явища голоду, намагаючись приховати проблему за словами про «тимчасові труднощі» і «недостатній врожай». Подібно до 1933 р., вражаюча жорстокість адміністративних заходів (вилучення останнього продовольства, заборона виїзду в благополучніші регіони тощо) свідчила, що пріоритетом режиму було збереження контролю та виконання планів, а не порятунок людей. В західній історіографії часом порівнюють голод 1946–47 рр. з Голодомором 1932–33 рр., наголошуючи на спільному – рукотворному – характері значної частини причин.

Втім, між ними є і відмінності: повоєнний голод не був результатом навмисної колективізаційної кампанії чи класового терору, він радше став «побічним продуктом» радянської економічної моделі та амбіцій Сталіна на міжнародній арені. Українські історики (О. Веселова, В. Марочко, С. Кульчицький та інші)³ у своїх працях на основі архівних джерел проаналізували баланс природних і політичних чинників голоду. Вони дійшли висновку, що голод 1946–1947 рр. був спричинений не стільки стихією, скільки діями влади: посуха

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 6.

² Так само. С. 9.

³ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

лише дала привід, а непродумані управлінські рішення перетворили продовольчу кризу на катастрофу. Зокрема, зниження посівних площ і повільна відбудова села – наслідок війни – належать до об’єктивних факторів, але саме держава відповідала за темпи відновлення аграрного сектору. Так само посуха належить до формажорів, але ефективність реагування на неї повністю лежала в площині компетенції влади. Проте замість організації допомоги постраждалим регіонам, замість розподілу резервів чи імпорту зерна, центр продовжив вивезення хліба і виконання експортних контрактів. Фактично, відбулася підміна понять: у риторичі – неврожай винен у всьому, а на практиці – ресурси були, але їх свідомо спрямували не на внутрішні потреби.

Про масштаб гуманітарної катастрофи свідчать жахливі факти, зафіксовані в документах того часу. Голод охопив за різними даними від 18 до 25 областей Української РСР – тобто більшу частину республіки¹. Найбільше страждали центральні та південні області. За підрахунками демографів, кількість жертв голоду в Україні сягнула від 1 млн до 1,5 млн осіб (деякі сучасні дослідники подають дещо нижчі оцінки – близько 0,5 млн, проте більшість сходиться на цифрі не менше 1 млн)². Особливо висока смертність була взимку 1946–1947 та навесні 1947 р., коли вичерпалися всі запаси. В архівних зведеннях МВС фігурують випадки людоїдства: лише за перше півріччя 1947 р. в Україні офіційно зареєстровано 130 випадків канібалізму та 189 випадків трупоїдства – страшне свідчення крайнього відчаю населення.³ Фіксувалися також масові безпритульні діти – батьки залишали

¹ Так само.

² Ольга Мосьондз. (09.05.2021). Україна втратила в Другій світовій майже 9 мільйонів людей та 40 відсотків свого економічного потенціалу. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/09/ukrayina-vtratyla-v-drugij-svitovij-majzhe-9-miljoniv-lyudej-ta-40-vidsotkiv-svogo-ekonomichnogo-potenczialu/#:~:text=%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B7%D0%BB%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%20%D0%B4%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0>

³ Євгенія Дроздова, Інна Гадзинська, Павло Солодько, Надя Кельм, Петро Боднар, Євген Синчук. (20.06.2021)

дітей на станціях або в містах, сподіваючись, що там вони виживуть; тисячі опухлих від голоду людей бродили в пошуках їжі. Водночас влада намагалася ізолювати найбільш уражені райони: забороняли виїзд селян до Західної України (де колективізація ще не завершилась і ситуація з продовольством була кращою)¹, повертали з доріг тих, хто намагався дістатися до міст чи за межі УРСР.

Лише влітку 1947 р., після отримання відносно кращого врожаю, ситуація почала стабілізуватися. У грудні 1947 р. уряд скасував карткову систему і провів грошову реформу, сигналізуючи про завершення повоєнної кризи². Проте пам'ять про пережите лихо ще довго жила серед людей. Офіційно про цей голод замовчували десятиліттями – до кінця 1980-х, коли стали доступними архіви. Сьогодні, завдяки працям професійних істориків та оприлюдненим документам³, ми розуміємо, що голод 1946–1947 рр. був не просто наслідком стихії, а результатом фатального збігу природних негараздів і хибної політики. Це був трагічний фінал Другої світової для України – країни-переможниці, що заплатила за Перемогу і власним спустошенням, і новим голодним мором у мирний час.

Окупація: Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. URL: https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytyy-ukrayina-druha-svitova-vijna/?src=main&fbclid=IwAR0on1NVsTVKShqSlfHzo3htL_91ZmVhc2JovsztrMSwv4uaxEAldtP995c.

¹ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

² Так само.

³ Історія народного господарства та економічної думки України, №57. 2024.

1.2. Хлібозаготівельна кампанія та механізми адміністративного тиску. Природні катаклізми та їхній вплив на продовольчу ситуацію.

У 90-их роках минуло століття, відкриття доступу до раніше не оприлюднених документів стало певним каталізатором на шляху до всебічного осмислення подій 1946–1947 років. У 1990-ті роки дослідники з України, Молдови та інших пострадянських територій оприлюднили перші ґрунтовні розвідки щодо зазначеного періоду, і серед науковців набули поширення різні погляди на фактори виникнення, масштаби й наслідки цієї трагічної сторінки¹. У 1996 р. побачила світ вагома праця російського науковця В. Ф. Зими, присвячена голоду 1946–1947 рр., де характер катастрофи, скоріш, був з точки зору штучно створеного, натякаючи на

¹ Маковейчук И. М., Пилявец Ю. Г. Голод на Украине в 1946–1947 гг. // Украинский исторический журнал. 1990. № 8. С. 3

те, що влада свідомо посилювала продрозкладку для колективних господарств, намагаючись упокорити населення, яке сподівалося на позитивні зміни.¹

Наукові дискусії з цього питання тривають і нині, але 1990-ті роки заклали підвалини систематичного аналізу голоду 1946–1947 рр. За кордоном інтерес до зазначеного періоду значно зріс у 2000-х, і погляди іноземних істориків загалом збігаються з оцінками їхніх вітчизняних колег. Зокрема, М. Елман² і Д. Фільцер³ поділяють думку В. Зими про штучний характер катастрофи, а інші дослідники, серед яких С. Уіткрофт⁴ і Н. Гансон⁵, звертають увагу на негативний вплив посушливих років чи інших об'єктивних чинників природи. Професор Майкл Елман із Амстердамського університету, аналізуючи перебіг подій, фіксував початок голоду в липні 1946 р., а найбільш критичний відрізок припав на лютий–серпень 1947 р. Учений стверджував, що смертність коливалася у межах від 1 до 1,5 млн осіб, зауважуючи: максимальні втрати зафіксовано в Молдавії, а мінімальні — у Росії⁶. Він також наголошував, що продовольчих запасів у Радянського Союзу вистачало, проте державна система регулювання й зовнішня торгівля не сприяли забезпеченню селянства. На думку дослідника, політика щодо податків і хлібозаготівель мала критичний вплив на те, хто саме отримував доступ до харчових ресурсів. Голод не обмежувався лише дією несприятливого клімату, оскільки трагічні наслідки були посилені тогочасною економічною системою, яка фактично блокувала підтримку для частини населення. Ті, хто офіційно мав право на продовольство (переважно містяни, що працювали за наймом і користувалися

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996.

² Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlements Approach to Famines // Cambridge Journal of Economics. 2000. № 24. P. 625

³ Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System After World War 2. Cambridge, 2002.

⁴ Wheatcroft S. G. The Soviet Famine of 1946–1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective // Europe-Asia Studies. 2012. Vol. 64 Issue 6. P. 955

⁵ Гансон, Н. Детская смертность и государственная политика в СССР в годы послевоенного голода. Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. № 17. - М.: КомКнига, 2006. С. 381

⁶ Элман М. Голод 1947 г. в СССР // Экономическая история. М., 2005. Вып. 10. С. 198

картковим розподілом), здебільшого виживали. Інший вектор державної політики, навіть попри слабкий урожай 1946 р., міг би значно пом'якшити кризу або й узагалі відвернути катастрофічні наслідки¹. Попри все, згадується про певну державну допомогу постраждалим: ідеться про збільшення насіннєвих позичок, а також про прийняття продовольчої підтримки від розвинених держав.²

Слід зауважити, що будь-яке вивчення голоду 1946–1947 рр. неминуче торкається питання стану суспільства після Другої світової війни: відбудова зруйнованої інфраструктури й промисловості була повільною, а дефіцит робочої сили та неефективна бюрократична система ще більше ускладнювали постачання продовольства. У поєднанні зі свідомо жорсткими заходами з боку влади це породжувало вкрай нестабільну ситуацію, коли будь-які природні аномалії легко перетворювалися на кризу величезного масштабу. З огляду на це історики продовжують шукати оптимальний спосіб пояснити, якою мірою подібна трагедія була зумовлена несприятливим кліматом та наскільки саме владні структури вплинули на розвиток фатальних подій.

Стівен Уїткрофт досліджував погодні умови, і, виходячи із висновків, у 1946 р. мало місце вкрай несприятливе літо, а посуха стала одним із чинників кризи. Учений полемізує з російським істориком В. Зимовою, який вказує на наявність значних зернових накопичень, достатніх для того, аби зняти загрозу голоду. Уїткрофт, навпаки, наголошує, що подібних масштабних резервів фактично не існувало. У роботах наводиться статистика, за якою в період із 1 липня 1945-го по 1 липня 1946 р. державні запаси зерна зменшилися від 6,3 млн тон до 5,7 млн тон. У наступному, також засушливому, році запаси селянських господарств скоротилися приблизно на третину: від 1,9 млн тон до 1,3 млн тон або від 2,7 млн тон до 1,8 млн тон. Державні ж накопичення впали від 5,7 млн тон у липні 1946 р.

¹ Так само

² Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines. *Cambridge Journal of Economics*, February 2000, №24(5). P. 625

до 3,3 млн тон у липні 1947 р., що не могло забезпечити суспільство від тяжких наслідків.¹ За час війни продовольчі ресурси значно вичерпалися, а приєднання нових територій у 1945 р. додало ще більше клопотів. Суспільство покладало великі надії на врожай 1946 р., але метеорологічні чинники зумовили дефіцит, який призвів до масштабного браку їжі. Селянство додатково потерпало від податкової політики, низької оплати праці й фактичної відсутності пенсій чи відпусток, що значно звужувало можливості для відновлення сільської місцевості.

Детально висвітлену картину масштабів і наслідків подій 1946–1947 років запропонував професор Дональд Фільцер, окресливши часові межі голоду від осені 1946-го до весни 1948 р., наголошуючи, що неврожай торкнувся не тільки території Росії, та південних областей України, а й Молдови, де рівень смертності досяг приблизно 5% та 1% відповідно². Фільцер підрахував, що 1946 р. зібрали приблизно 39,6 млн тон зерна, тоді як у 1940 р. врожай сягав 95,5 млн тон.³ Головна вага кризи у 1946–1947 рр. прийшлася саме на міські громади, бо населення сіл могло використати місцеві продукти: картоплю чи молоко, а мешканці міст опинилися у складнішому становищі. Дехто з приїжджих селянських родин, маючи міцніше здоров'я, міг ліпше протистояти голоду та хворобам. Свідоме скорочення державою доступних для населення зернових резервів сприймалось як доказ «створеної руками людей» трагедії⁴. Влада лише пом'якшувала кризу в найскрутніших регіонах, замість задіяти значні продовольчі запаси, які зберігалися на випадок великих потрясінь. Незважаючи на послаблення ситуації з початком 1948 р., дефіцитне становище зберігалось практично скрізь, крім Москви й Ленінграда, тож

¹ Wheatcroft S. G. The Soviet Famine of 1946–1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective // *Europe-Asia Studies*. 2012. Vol. 64 Issue 6. P. 985

² Filtzer D. The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, hygiene, and living standards, 1943– 1953. N. Y., 2010. P. 160.

³ Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. М., 2011. С. 71.

⁴ Так само, с. 72.

переважна частина суспільства все одно залишалася на межі виживання¹. Ситуація з постачанням продуктів була обтяжена інституційними недоліками радянської системи та наслідками Другої світової. Розтягнений період відбудови перешкоджав збалансованому розподілу ресурсів, а бюрократичні методи планування не дозволили вчасно компенсувати втрати у врожаї 1946 р.

Американський історик Ніколас Гансон досліджував роль медичних працівників у подоланні наслідків 1946–1947 років, наголошуючи, що Радянське товариство Червоного Хреста та Півмісяця було однією з головних інституцій, яка прагнула підтримати постраждалих. У звітах цієї організації йдеться про охоплення близько 600 тисяч дітей². Протягом двох післявоєнних років до середини 1947 р. Червоний Хрест витратив 32 млн руб. на медичну опіку, харчові продукти та одяг для сиріт й осіб з інвалідністю, а в 1947 р. коштом товариства щодня отримували гарячі сніданки майже 30 000 дітей.³ Владні структури фактично перешкоджали прямих благодійним зборам, скорочували кількість фахівців-медиків (особливо в сільських районах) і позбавляли дорослий персонал дитячих закладів карток та пайків. Слід виділити поширеність безпритульності серед неповнолітніх, оскільки велика кількість сиріт з'явилася внаслідок довготривалих бойових дій. На зростання кількості дітей вплинув і демографічний підйом, що розпочався навесні–влітку 1945 р., коли завершилася демобілізація.⁴ У 2009 р. Гансон оприлюднив монографію «Радянський голод 1946–1947 років у глобальній та історичній перспективі»⁵, де висвітлив низку чинників, які спровокували кризу: воєнні руйнування, несприятливі погодні умови, нестачу працівників і техніки. Орієнтовно 65% демобілізованих зі складу МТС не повернулися до колишніх

¹ Так само, с. 111.

² Гансон, Н. Детская смертность и государственная политика в СССР в годы послевоенного голода. Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. № 17. - М.: КомКнига, 2006. С. 385

³ Так само, с. 393.

⁴ Так само, с. 399.

⁵ Nicholas Ganson. The Soviet Famine of 1946-47 in Global and Historical Perspective. New-York. 2009.

занять, тому основний тягар випав на жінок і літніх людей. До кінця 1946 р. вдалося відновити лише 24% усіх кінних плугів, 30% сівалок і 25% культиваторів, а сільська місцевість утратила 84% моторизованих транспортних засобів. Якщо перед війною колгоспи мали 107 000 вантажівок, то на початок 1946 р. їх залишилося лише 5 000, що означало зменшення на 95,4%. Унаслідок цього частина зібраного врожаю загинула просто у полі через дефіцит техніки для оперативного перевезення зерна, картоплі, цукрових буряків чи соняшника. Посуха 1946 р. спричинила спад виробництва на 16,3%, тож зібрали тільки 39,6 млн тон зерна проти 47,3 млн у попередньому році¹. Уже на початку 1946-го виявився гострий брак кормів, а зруйнована транспортна система створила додаткові затримки з постачанням продовольства, залишаючи більшу частину населення надовго без хліба². Страх перед імовірною новою війною змусив радянське керівництво накопичувати зерно за будь-яку ціну. Пріоритетом був експорт, щоб заробити валюту і відновити важку промисловість разом з військовим потенціалом. Коли стало зрозуміло, що посуха значно зменшує врожай, лідери країни фактично пожертвували мільйонами жителів, зокрема селянами³. Гансон порівняв 1946–1947 рр. з іншими продовольчими катастрофами у світовій історії та дійшов висновку, що жодна політична система не може забезпечити повного імунітету від подібних явищ. На прикладі тогочасної Британської Індії він доводив, що зведення причин голоду лише до авторитарної природи влади не дає вичерпного пояснення.

Деякі зарубіжні фахівці провели ретельний аналіз соціально-економічних та політичних наслідків цих подій, надаючи особливої уваги питанню допомоги потерпілим групам населення, а також статистиці смертності в містах і селах. Вони спробували порівняти голод 1946–1947 рр. в СРСР із аналогічними кризами в інших державах, виділяючи військові руйнування, брак техніки й людей, міжнародну

¹ Ibid. P. 9.

² Ibid. P. 25.

³ Ibid. P. 125

напруженість і державну політику як ключові причини лиха. У наукових працях закордонних авторів залишаються малодослідженими певні фактори, зокрема вплив голоду та пов'язаних із ним епідемій на демографічні процеси, зрушення в міграційних потоках, а також ієрархія причин, що призвели до катастрофи. Дискусійним залишається обсяг державного фонду зерна, а дитяча безпритульність і підвищення злочинності серед неповнолітніх і далі залишаються недостатньо висвітленими.

Повертаючись до риторики загальної оцінки, що немало важливо, адже різні історики по своєму бачать і інтерпретують загальнонаукову картину, слід відмітити, що на початку 1990-х рр. саме одними з перших дослідників, хто звернувся до проблеми голоду 1946–1948 рр., стали В. Ф. Зима та І. М. Волков. У праці В. Ф. Зими «Голод у СРСР 1946–1947 рр.: походження та наслідки» вміщено масштабний емпіричний матеріал¹. Припускається, що між 1946 і 1948 рр. могли померти понад 1 млн людей, а близько 4 млн осіб, які зазнали виснаження, хворіли на різні інфекційні та легеневі захворювання, з них приблизно пів мільйона померли². Слід зазначити, що інформація супроводжується застереженням: «можна припустити», оскільки точних даних немає. На такі обережні формулювання звернули увагу й західні науковці, серед яких вищезгаданий амстердамський професор економіки Майкл Елман, котрий зазначав, що втрати населення могли сягати від 1 до 1,5 млн осіб³.

Втім, гіпотеза про 1,5 млн жертв вимагає додаткової перевірки, як і твердження про чотириохмільйонні втрати. Ці підрахунки загалом базуються на сумнівах у достовірності радянської статистики: у зазначений період існувало три

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996.

² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 170.

³ Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlements Approach to Famines // Cambridge Journal of Economics. 2000. № 24. P. 197

центральної установи, що займалися збором і опрацюванням демографічних відомостей: ЗАГС Головного управління МВС, відділ демографії ЦСУ при Держплані СРСР і Міністерство охорони здоров'я. Кожне з них незалежно реєструвало та аналізувало динаміку народжуваності й смертності. В цифрах часом спостерігалися розбіжності, але вони не були настільки великими, аби викликати радикальну недовіру. Крім того, уся така статистична інформація перебувала під грифом секретності й не публікувалася, тож навмисне її викривлення в умовах закритого доступу не мало практичного сенсу. Ці дані передавали до ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, де й відбувався остаточний аналіз. За наявності офіційних звітів від трьох різних інституцій однозначний перегляд радянської статистики потребує обґрунтування. Разом із тим, низка істориків продовжує ставити питання про дійсний масштаб жертв голоду, адже в умовах повоєнної розрухи й закритості радянської системи будь-які підрахунки можуть відхилятися від реальної картини. Для сучасної науки важливо зіставляти офіційну звітність, матеріали місцевих архівів і незалежні джерела, щоб виробити максимально точне розуміння демографічних втрат.

Наявність надзвичайно докладних звітів, що надсилалися керівництву СРСР, ставить під сумнів тезу про «свідоме приховування» чи недостовірність статистики. У записках, адресованих Політбюро, містилися детальні відомості про регіональну ситуацію з голодуючими, зокрема щодо потреб кожної окремої місцевості. Деякі публіцисти або автори, зацікавлені радше в сенсаціях, ніж у глибокому аналізі, схильні спекулювати на питаннях достовірності офіційних даних, нерідко підтримувані західними організаціями чи фондами.

Офіційна звітність, яку подавали урядові органи, засвідчує, що 1947 р. мав гірші демографічні показники порівняно з 1946 р.: спостерігалось зменшення народжуваності, підвищення смертності (особливо серед дітей) та загальне скорочення чисельності населення. У доповідях згадується про 9-відсоткове

збільшення кількості тих, хто все ж народився 1947 р. стосовно попереднього року. Виникає питання, наскільки коректно пов'язувати більшість хвороб і летальних наслідків винятково з голодом. Вважається, що прямою ознакою негативного впливу нестачі харчів були насамперед дистрофія та «септична ангіна»¹.

Голод 1946–1948 рр. особливо відчувався в Молдові, Україні та Росії. Згідно зі статистичними матеріалами Міністерства охорони здоров'я, у РРФСР було близько 600 тисяч людей, які офіційно мали діагноз «дистрофія», в Україні – понад 800 тисяч, а в Молдові – понад 300 тисяч. Отже, щонайменше 1,7 млн осіб офіційно визначалися як такі, що недоїдають, тобто перебували в стані важкого виснаження. У Молдові рівень смертності від дистрофії часом сягав 10% від числа хворих, тоді як в Україні та Росії цей показник переважно не перевищував 5%. За даними Міністерства охорони здоров'я РРФСР, у квітні 1947 р. фіксувалося 372,3 тис. хворих на аліментарну дистрофію, а в травні вже 507,7 тис., із них 706 осіб померли. Це становило приблизно 0,15% усіх зареєстрованих випадків. Якщо ж припустити максимальний рівень смертності на рівні 10%, тоді від голоду загинули б понад 200 тис. осіб.² Важливо враховувати, що не всі захворювання автоматично спричинялися саме браком харчових ресурсів, а частина летальних випадків могла бути результатом інших чинників, зокрема загальної повоєнної руїни чи поширення інфекцій. Але масштабна реєстрація харчової дистрофії та значна кількість смертей навіть за офіційними документами, безумовно, констатують глибоку кризу, яка охопила кілька радянських республік.

В розрахунки загиблих від голоду слід додавати кількість померлих від супутніх недуг, серед яких часто згадують «септичну ангіну». Втім, зафіксовано

¹ Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines. *Cambridge Journal of Economics*, February 2000, №24(5). P. 645

² Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. М., 2011. С. 180

порівняно невисокий рівень смертей від цієї хвороби, а всі такі епізоди докладно реєструвалися. Уперше згадки про «септичну ангіну» з'явилися 1932 р. в низці місцевостей Уралу та Західного Сибіру; захворювання супроводжувалося зниженням білих кров'яних тілець, високою температурою, некротичними ураженнями в ротовій порожнині та крововиливами на шкірі. Тодішній рівень летальних випадків коливався від 17 до 50%, а загальна кількість хворих сягала кількох тисяч на рік. Пік поширення припав на 1944 р., коли зареєстрували 173 тис. випадків, із яких близько 28 тис. виявилися смертельними. Медичні розробки, що відбувалися у науково-дослідних установах у роки війни, допомогли з'ясувати джерело проблеми — отруєне зерно, яке зимувало під снігом. У зв'язку з цим 31 грудня 1943 р. уповноважений ДКО видав наказ № 38 про заходи із запобігання септичній ангіні¹.

Збереглися точні дані щодо кількості недужих і померлих. Так, у 1945 р. захворіли 193 особи, із них 42 не вижили; 1946 р. припало 615 випадків, серед яких 90 закінчилися смертю, а 1947 р. число хворих зросло до 2857, із яких 2247 померли. Це свідчить, що у 1947 р. рівень летальності перевищив показники 1946 р. у 2,5 рази². Проте жодного підтвердження тезам про сотні тисяч або мільйони хворих ці відомості не дають. До цього часу медична спільнота вже досконаліше володіла методами діагностики, а державні структури завчасно вжили низку профілактичних рішень, найдієвішим серед яких було облікування полів зі зібраним лише частково врожаєм і їхня охорона. Це, фактично, дозволяло запобігати масовому споживанню зерна, що могло спричинити розповсюдження особливо небезпечного захворювання. Вочевидь, це є яскравим прикладом того, якою мірою знання про природу «септичної ангіни» вплинули на зменшення показників смертності, незважаючи на досить складну ситуацію з продовольством.

¹ А. И. Шафир. О мерах предупреждения и борьбы с заболеваниями «септической ангиной» (алиментарная токсическая алейкия), М. 1944. С. 22

² Так само, С. 23.

В. Ф. Зима у своїх підрахунках зараховує до загиблих від голоду й людей, які померли внаслідок епідемій (зокрема тифу й дизентерії). Проте спалахи інфекційних хвороб неодноразово фіксувалися протягом 1940-х рр. з різних причин¹. Передусім це спричиняв масовий рух населення в умовах евакуації, реевакуації, репатріації, демобілізації та мобілізації на різні роботи. Медичні служби, незважаючи на певну ефективність санітарно-епідеміологічних заходів, не завжди встигали запобігти поширенню епідемій у таких масштабах. Особливо нестабільною була ситуація у колишніх окупованих регіонах, де мешкало близько 40% жителів країни і де після воєнних дій залишилося зруйнованим житло та підсобні господарства². Люди часто мушили жити в землянках і харчуватися тим, що в нормальних умовах узагалі не вважається їжею. Це й обумовлювало високу захворюваність у повоєнні роки, а інтерпретувати такі обставини винятково як результат дій політичного ладу виглядає доволі спрощено.

Крім загальної слабкості медицини й бідності, демографічний баланс у перші повоєнні роки негативно позначався через рани й травми, отримані під час війни; до кінця бойових дій у шпиталях лишався понад мільйон важкопоранених, які не завжди виживали. Додатково впливала еміграція (здебільшого поляків і німців), що загалом сягнула 5,5 млн осіб. Деякі науковці, котрі говорять про мільйони померлих у 1946–1947 рр., ґрунтуються на ідеї «стабілізації» народжуваності в 1945 р. Та варто врахувати, що 1945 р., як і 1944 р., не вирізнялися сприятливими умовами для відновлення населення: брак харчів спостерігався в цілій низці місцевостей.³

Завершення війни позначилося на тому, що населення СРСР зменшилося на 26 млн осіб порівняно з передвоєнною кількістю. Сільська місцевість постраждала найтяжче: за чотири роки війни кількість селян скоротилася на 13,9 млн (приблизно 18%). Приміром, у районах тилу 1941 р. мешкало 24,4 млн осіб, а 1945 р. – 17,3 млн.

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 25

² Так само. С. 59.

³ Кожин В. Россия. Век XX. Опыт беспристрастного анализа. 1939– 1964. М., 1999. С. 63.

Село віддавало для армії й промисловості майже 10% працездатних осіб щороку, що зумовило зменшення трудових ресурсів у колгоспах на 62,8% – від 18,2 млн (1941 р.) до 11,4 млн (1945 р.). За даними ЦСУ, у 1953 р. у СРСР нараховувалося 187,9 млн жителів, тобто на 8 млн менше, ніж 1940 р. І лише в 1955 р. населення повернулося до довоєнного рівня.¹

Фактично, по країні прослідковувались безпосередні втрати під час військових дій, епідемії, масову еміграцію, загальну розруху та труднощі економічного відновлення. З огляду на це, оцінюючи масштаб смертності, дослідники мають розрізняти пряму дію голоду від інших чинників, аби уникати надмірних узагальнень. У багатьох регіонах люди справді потерпали від браку продовольства, а додаткові потрясіння, включно з переселеннями та соціально-економічними негараздами тільки посилювали критичний стан.

Життя у перші роки після закінчення війни було надзвичайно складним. Неможливо проігнорувати як численні архівні джерела, так і конкретну історичну дійсність, замінюючи їх відверто абстрактними оцінками про ігнорування прав і свобод. Такі модерні проекції, спираючись на ліберальну ідеологію (яка у 1940-х рр. фактично не мала відчутного впливу), не пояснюють реальної картини повоєнних років, коли майбутнє величезної держави вирішувалося в умовах тривалої військової напруги. Радянська влада насамперед прагнула гарантувати безпеку, а облаштування внутрішніх територій було відсунуте на другий план. Водночас саме ці заходи дали змогу досягти відносної стабільності у післявоєнний період і створити військово-виробничий потенціал, який і донині є вагомим фактором у геополітичних процесах. Ця політика мала і свою ціну: попри складну ситуацію із забезпеченням власного населення, значна частина зернових ресурсів спрямовувалася до визволених країн Європи.

¹ Шалак А.В. Социальные проблемы населения Восточной Сибири (1940–1950 гг.). Иркутск, 2000. С. 60.

Якщо у воєнні роки експорт зерна був зведений до мінімуму, то 1946 р. він сягнув понад мільйон тон. У першій половині 1947 р. з державних фондів було розблоковано 4,6 млн т зерна, зокрема 0,5 млн т надійшло до Франції. Окрім Франції, зерно відправляли в Болгарію, Румунію, Польщу, Чехословаччину та інші європейські держави.¹ Усе це відбувалося на тлі гострої суперечності між зовнішнім статусом СРСР як переможної наддержави та фактичною нестачею продовольчих і промислових товарів усередині країни.² Якщо США, маючи колосальну економічну базу (50% світового виробництва) і зберігши свої міста й інфраструктуру неушкодженими, прискорено відбудовували економіку своїх союзників, то СРСР вийшов із війни зі знищеним господарським комплексом, незахищеними кордонами та водночас віч-на-віч зі згуртованими західними країнами.

Для розуміння перебігу голоду 1946–1947 рр. на території УРСР варто зіставити умови, причини та наслідки цього явища, порівнюючи також із РРФСР. Різні історики по-різному розставляють акценти в ієрархії чинників, але усі визнають, що кардинальну роль відіграла посуха 1946 р., яка охопила величезні простори СРСР. Її масштаби були навіть більшими, ніж 1921 р., адже за травень-червень 1946-го опадів випало приблизно вдвічі менше, ніж 1921 р. Найбільше постраждали області Центрального Чорнозем'я РРФСР (Воронезька, Курська, Орловська, Тамбовська), а також Ростовська область, Правобережжя Нижньої та Середньої Волги. В Україні ж серед найбільш уражених називали Ворошиловградську, Харківську, Херсонську, Запорізьку, Ізмаїльську, Одеську та Полтавську області. Деякі райони Союзу залишилися осторонь від стихійного лиха. Так, у 1946 р. Сибір, Кубань, Казахстан і Киргизія навпаки потерпали від тривалих

¹ Попов В.П. Государственный резерв хлеба в СССР и социальная политика. Отечественные архивы, 1998. № 5. С. 31.

² Кожин В. Россия. Век XX. Опыт беспристрастного анализа. 1939–1964. М., 1999.

дощів. В Україні меншою мірою постраждали західні регіони, що стали місцем масового приїзду людей із зони посухи у пошуках харчів і засобів заробітку.¹

Фактично, ситуація була притаманна факторам неоднорідності впливу посухи навіть у межах однієї республіки. Це, в свою чергу, вказує на різний ступінь вразливості регіонів перед природними катаклізмами. Багато залежало від того, наскільки швидко та ефективно місцева влада й центральні органи могли компенсувати нестачу продовольства.

Уповільнення сільськогосподарського виробництва та неврожай 1946 р. змусили багатьох жителів постраждалих регіонів вирушати на захід країни в пошуках продовольства та роботи. Прибулим колгоспникам видавали документи, які підтверджували їхній статус, що дозволяло їм здійснювати закупівлі або обмінювати особисті речі на зерно, крупу, картоплю та інші харчові продукти. Деякі залишалися в сільській місцевості на кілька місяців, працюючи за їжу, після чого поверталися до своїх домівок.²

Посуха 1946 р. мала катастрофічні наслідки для аграрного сектору України, знищивши близько 350 тис. га посівів зернових культур, зокрема й у західних областях. В Ізмаїльській області загинуло 54% озимих, а зібраний урожай не компенсував навіть витрат на посівну кампанію. Аналогічні проблеми спостерігалися в уражених посухою регіонах РРФСР. Урожайність у найбільш постраждалих районах була надзвичайно низькою. Так, у 1946 р. середній показник збору зернових в Україні становив лише 3,8 ц/га, а в колгоспах Одеської та Харківської областей — 2,3–2,9 ц/га. У Миколаївській області врожайність коливалася в межах 1,9–3 ц/га, а в Ізмаїльській не перевищувала 1 ц/га. Разом із

¹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996. С. 11

² Так само. С. 32.

зерновими значних втрат зазнали й інші культури — картопля та овочі, що ще більше загострило продовольчу кризу.¹

Подібна ситуація спостерігалася і в російських регіонах. У Воронежській області врожайність зерна не перевищувала 2,7 ц/га, у Курській — 3 ц/га, Орловській — 2,8 ц/га, а в Тамбовській становила лише 2,4 ц/га. Загальний валовий збір зернових у СРСР за 1946 р. сягнув 39,6 млн тон, що на 7,7 млн тон менше, ніж у 1945 р., і в 2,4 рази нижче рівня 1940 р.² Це суттєво посилювало нестачу продовольства, що вже відчувалася через наслідки війни, ослаблену економіку й руйнування аграрного сектору. Це створило додатковий тиск на державну систему розподілу зерна, яка в умовах післявоєнного дефіциту не могла ефективно забезпечити потреби всіх верств населення.

Посуха, яка стала головною причиною скорочення врожаю в 1946 році, вразила найпродуктивніші зернові регіони України. Це спричинило значний дефіцит продовольства, що безпосередньо вплинуло на розподіл хліба серед населення. Слід зазначити, що ситуація відрізнялася від голоду 1932–1933 рр., коли головним чинником падіння врожайності стали наслідки колективізації, жорстка хлібозаготівельна політика та опір селян примусовій колективізації. Попри те, що в 1946–1947 рр. адміністративно-командний механізм розподілу продовольства залишався репресивним, його роль у виникненні голоду була вторинною щодо руйнівних наслідків війни.

Система хлібозаготівель, яка діяла в 1946 р., функціонувала в умовах масштабної економічної кризи, викликаній військовими спустошеннями. Брак продовольства посилював примусовий характер державної політики, адже інших способів забезпечити продовольчий баланс для виснаженого війною населення просто не існувало. Це було особливо відчутно в регіонах, що пережили окупацію,

¹ Так само. С. 9.

² Так само. С. 8.

де руйнування сільськогосподарської інфраструктури позбавило селян можливості вести господарство на довоєнному рівні. В тих областях, що не зазнали безпосередніх бойових дій, ситуація також залишалася критичною. З огляду на це, голод 1946–1947 рр. можна розглядати як безпосередній наслідок війни, що глибоко дестабілізувала економічну систему країни. Виснаження людських і матеріальних ресурсів, падіння врожайності, занепад сільськогосподарської техніки та відсутність стратегічних запасів зерна зробили продовольчу кризу неминучою, а саме війна створила передумови для того, щоб продовольчий дефіцит перетворився на масштабну гуманітарну катастрофу, яка охопила значні території СРСР.

Війна також завдала нищівного удару по аграрному сектору, різко скоротивши виробничі потужності й трудові ресурси села. Населення, яке могло працювати в сільському господарстві, значно зменшилося, що суттєво вплинуло на відновлення галузі після бойових дій. Сукупні людські втрати України, включаючи як військових, так і цивільних осіб, сягнули 8 млн.¹ На початку 1946 р. кількість працездатних у радянських колгоспах зменшилася на третину порівняно з 1941 р. – із 35 448 тис. до 21 976 тис. осіб.² Особливо гостро відчувалася нестача чоловічої робочої сили, оскільки число працездатних чоловіків не перевищувало двох п'ятих від довоєнного рівня. Основний тягар сільськогосподарських робіт лягав на плечі жінок, підлітків і літніх людей, що значно знижувало продуктивність праці.

Торкаючись технічних характеристик, то слід відмітити, що війна призвела до значного зменшення кількості тракторів, комбайнів та іншої механізованої техніки, що ускладнювало обробіток землі та збирання врожаю. У 1945 р. площа орних земель в Україні становила лише 75,4% від довоєнних показників. Загальний

¹ Кульчицкий С.В. Зеркало недели. 2004. 2 октября

² История советского крестьянства. Т. 4. С. 25.

обсяг сільськогосподарського виробництва в Україні в 1945 р. не перевищував 48,4% від рівня, що спостерігався до війни.¹

На ділі, простежується чіткий контраст з подіями початку 1930-х рр., коли голод став наслідком політики примусової колективізації та хлібозаготівель, а не зовнішніх обставин. Тоді, в умовах мирного часу, радянська влада здійснила економічний експеримент, намагаючись швидко мобілізувати ресурси для форсованої індустріалізації. Замість врахування реальних можливостей сільського господарства, держава встановлювала нереалістично високі плани заготівлі хліба, що призвело до розорення селянських господарств і масового голоду. Натомість у 1946–1947 рр. виступав саме комплекс об'єктивних чинників: війна зруйнувала економічну інфраструктуру, забрала величезну кількість людських життів і позбавила країну можливості швидко компенсувати втрати в аграрному секторі. Розвал системи виробництва, брак техніки, людських ресурсів і катастрофічна посуха перетворили голод на неминучий наслідок війни, а не на результат прорахунків у плануванні.

У 1946 р. хлібозаготівельна політика Радянського Союзу була спрямована на виконання державних норм постачання з ціллю, передусім, на пом'якшення гострої продовольчої кризи, яка почалася ще 1945 р. і значно загострилася наступного року через посуху в головних зернових регіонах. В умовах гострого дефіциту продовольства держава намагалася мобілізувати всі доступні запаси зерна, запровадивши жорсткі заходи щодо його вилучення та централізованого перерозподілу. Наслідком нестачі хліба стало зняття з централізованого постачання 24 млн осіб у 1946–1947 рр. В Україні ця цифра перевищила 3,5 млн, з яких майже 2,9 млн припадало на селян.²

¹ Так само. С. 35.

² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 42.

План хлібозаготівель був переглянутий таким чином, щоб компенсувати втрати уражених неврожаєм областей за рахунок тих регіонів, де погодні умови дозволяли зібрати більше зерна. Для районів, що найбільше постраждали від посухи, плани були знижені, тоді як у 37 інших областях, кряях і республіках навпаки – збільшені¹.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 27 липня 1946 р., на західні області України (Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську, Тернопільську, Чернівецьку, Ізмаїльську, Закарпатську), де врожай вважався задовільним, було накладено підвищені норми хлібозаготівлі – на 50% більше від початкових планів. Ще жорсткіші заходи передбачала постанова від 17 серпня 1946 р., згідно з якою для всіх інших українських колгоспів, де, на думку уряду, врожайність була високою, норми збору збільшувалися на 100%.²

Безумовно, це дозволяло забезпечити хоча б мінімальне постачання для голодуючих регіонів. Але ж, автоматично, призводило до надмірного тиску на ті райони, які й самі могли опинитися в зоні ризику через виснажливу систему вилучення зерна. Тому ця стратегія, що мала б стабілізувати продовольчу ситуацію, лише частково досягала своєї мети, натомість породжуючи нові соціальні й економічні напруження, особливо серед селянства.

Реалізація хлібозаготівель 1946 р. на практиці мала виразно конфіскаційний характер, наближений до механізмів продрозкладки початку 1930-х років. Примусове вилучення зерна здійснювалося без огляду на регіональні особливості чи потреби місцевого населення, що підтверджується численними дослідженнями як українських, так і російських істориків. Система була однаково жорсткою в усіх

¹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996. С. 50

² Так само. С. 51

частинах СРСР: хліб вилучався у всіх місцях, де його можна було знайти, незалежно від соціального чи національного складу місцевого населення. Голод охопив величезні території СРСР, включаючи Росію та Україну. Як у зонах, які зазнали найбільшого впливу посухи, так і в регіонах, що формально перебували за її межами, відчувалася гостра нестача продовольства. Загальна кількість людей, які переживали голод, сягала 50 млн осіб, а різного роду продовольчі труднощі зачіпали приблизно 100 млн. Але, повертаючись до суто демографічних даних і статистики захворюваності на дистрофію у 1946–1947 рр. слід зазначити, що процеси, пов'язані зі смертністю та депопуляцією, уражені голодом області РРФСР та УРСР переживали подібним чином. Так, у Росії за період із 1 грудня 1946 р. до 1 квітня 1947 р. сільське населення зменшилося на 500 тис. осіб, з яких 200 тис. проживали в районах, що раніше перебували під німецькою окупацією. В Україні за цей же період кількість населення скоротилася на 408 тис.¹ Найбільші втрати зазнали південні області України, які найбільше постраждали від посухи: Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська. Окрім цього, критичне становище спостерігалось у населених пунктах Полтавської, Київської, Чернігівської та Кіровоградської областей. Значні труднощі з продовольством переживали також жителі Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської та Житомирської областей.

Але масштаб трагедії не обмежувався лише районами, безпосередньо враженими посухою, а охоплював значно ширші території. Голод як став наслідком природного лиха, так і результатом адміністративних рішень, що базувалися на пріоритетах держави перед потребами населення.

Слід зазначити, що голод вразив не тільки селянство, а й міське населення України. У тяжкому становищі опинилися працівники залізниць, які мешкали в сільській місцевості, оскільки їхні родини та утриманці були виключені із системи

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 168

централізованого постачання ще 1946 р. Аналогічна ситуація спостерігалася серед робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій та підсобних господарств промислових підприємств, що значно погіршувало їхнє становище.¹ Голод зачепив навіть великі промислові центри, де населення мало карткове забезпечення. Значний дефіцит продовольства відчувався у найбільших містах Радянського Союзу, включно з Москвою, Ленінградом та основними урбаністичними центрами України.² У багатьох містах РРФСР були не лише масові випадки виснаження, а й смерті від голоду, що відзначалося і в міських населених пунктах України. У різних областях Української РСР ситуація суттєво відрізнялася. Західні території республіки, зокрема Львівська область, зазнали менших втрат, тоді як у Чернівецькій та Ізмаїльській областях економічний стан був значно гіршим. Це пояснюється тим, що там колективізація розпочалася після війни, що посилювало соціально-економічні труднощі. Регіони Західної України стали притулком для жителів інших частин республіки та сусідніх російських областей, які постраждали від посухи та продовольчого дефіциту³. Виникла ситуація, яка суттєво контрастувала з подіями 1932–1933 рр.: якщо в ті роки українські селяни масово втікали до Росії та Білорусі в пошуках їжі, то у 1946–1947 рр. все було навпаки. Прикордонні райони Росії перебували у вкрай важкому становищі, тому багато російських селян рятувалися втечею на захід України, так само як і жителі українських областей, які опинилися в епіцентрі голоду. Незважаючи на загальну кризу, на заході України продовольчі умови залишалися дещо кращими, що, ймовірно, пояснюється як географічними умовами, так і меншою інтенсивністю колективізації в попередні роки. Однак це не означало, що регіон не відчував труднощів – він просто мав порівняльні переваги перед іншими частинами СРСР.

¹ Так само. С. 74.

² Так само. С. 75.

³ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996. С. 159

Рівень соціально-економічної ситуації в Україні в 1946 р. можна простежити завдяки доповідній записці сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У від 21 серпня того ж року.¹ У цьому документі йдеться про значний рух сільського населення у напрямку західних областей республіки, що розпочався ще в лютому. Основною причиною цього явища було запровадження урядом дозволу на вільний продаж хліба колгоспами, одноосібниками та селянами після виконання державних планів заготівель з урожаїв 1944–1945 рр. Це рішення спричинило масовий потік мешканців Брянської, Калузької, Орловської, Одеської, Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та інших областей, які прямували на захід України в пошуках продовольства. Попри очікування, що з настанням літа масштаби переселення зменшаться, ситуація залишалася без змін. У червні 1946 р. працівники транспортної міліції УРСР вилучили з товарних поїздів 62 400 осіб, які нелегально переміщалися залізничним транспортом.² У другій половині липня ця цифра зросла ще більше – до 97 633 осіб³. Щоб запобігти подальшому неконтрольованому перевезенню хліба та продуктів, у відповідь на постанову Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. № 1703, радянські правоохоронні органи створили на найбільших залізничних вузлах спеціальні оперативні заслони⁴. Працівники транспортної міліції отримали завдання виявляти факти незаконного продажу та купівлі зерна й борошна, що здійснювалися на стихійних ринках.

Центральна влада, усвідомлюючи масштаб продовольчої кризи, намагалася контролювати доступ до зернових ресурсів, не допускаючи їхнього вільного обігу. Ці заходи загострювали соціальну напругу, адже фактично перекривали єдиний можливий шлях виживання для тих, хто не мав доступу до централізованого постачання. Обмеження мобільності населення, введення репресивного контролю за переміщенням продовольства та силові методи боротьби з «нелегальними»

¹ Так само. С. 159.

² Так само. С. 175.

³ Так само. С. 176.

⁴ Так само. С. 53.

закупівлями продовжували логіку жорсткого державного втручання у розподіл ресурсів.

Краща ситуація в західних областях України пояснюється тим, що, по-перше, у цьому регіоні погодні умови були менш несприятливими, дозволивши отримати вищий урожай порівняно з іншими частинами республіки. По-друге, ці області незначно ставали у загальнодержавних хлібозаготівлях – на них припадало 8,5% від загального обсягу зборів, що зменшило рівень продовольчого вилучення і дозволило місцевому населенню зберегти більше ресурсів для власного споживання.

Слід не забувати тримати уяву про політичну ситуацію в регіоні. Адже активна діяльність ОУН-УПА значно ускладнювала реалізацію хлібозаготівельної кампанії, оскільки радянська адміністрація не могла повністю контролювати місцевість. Як і під час голоду 1932–1933 рр., радянська влада відреагувала на кризу шляхом розподілу зернових позичок між найбільш ураженими регіонами. Ці заходи запроваджувалися із суттєвим запізненням і були спрямовані передусім на підтримку посівної кампанії, а не на безпосереднє забезпечення продовольством усіх категорій населення, що потерпали від голоду. На весняні польові роботи 1947 р. до республік і областей, які зазнали посухи, було виділено 2 558 тис. тон зерна, що становило приблизно 15% від усього обсягу заготовленого зерна.¹ Порівнюючи ці заходи з політикою під час Голодомору 1933 р., слід зазначити, що тоді державна підтримка була ще меншою. Радянський уряд надав голодуючим лише 1 604 тис. тон зернових позичок – тобто лише 63% від обсягу, який був виділений у 1946–1947 рр.² Зернові позички стабілізували ситуацію, адже дозволили запобігти катастрофічному скороченню посівних площ та сприяли проведенню збиральної кампанії 1947 р. Новий урожай послабив гостроту голоду, проте проблему не було

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Т. 3. Конец 1930 - 1933 ; РОССПЭН, 2001, с. 862.

² Так само.

вирішено повністю. В окремих регіонах нестача продовольства відчувалася ще у 1948–1949 рр.

Для подолання наслідків голоду в найбільш постраждалих регіонах держава здійснила розподіл продовольчих позичок. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 3 липня 1947 р., з державного резерву було виділено 61 620 тон зерна, значна частина якого призначалася для організації громадського харчування в колгоспах. В Україні під час весняної посівної кампанії 1947 р. громадське харчування було забезпечене для 3,4 млн осіб, а працюючим на сівбі видавали від 300 до 400 г хліба на день. Окрему частину продовольства спрямували на створення спеціальних пунктів харчування для дітей у зонах, де спостерігалася найгостріша нестача їжі.¹

На перший погляд, така ситуація могла нагадувати дії влади під час голоду 1932–1933 рр., однак між цими періодами існували принципові відмінності. Насамперед центральна влада врахувала досвід попередніх криз і впровадила нові механізми реагування, які хоча й не змогли повністю усунути наслідки катастрофи, проте суттєво зменшили людські втрати. За найбільш завищеними оцінками, кількість загиблих у 1946–1947 рр. становила від 1 до 1,5 млн осіб, що суттєво менше порівняно з 1932–1933 рр., коли від голоду загинули близько 7 млн осіб.²

Одним із заходів, який сприяв зниженню смертності, була організація медичної допомоги. Попри значні затримки та недостатнє забезпечення ресурсами, уряд СРСР реалізував план медичної та продовольчої підтримки людей, які страждали від виснаження. Це контрастує з ситуацією 1932–1933 рр., коли подібна допомога фактично не надавалася. За офіційними даними, на початок червня 1947 р. у лікарнях перебувало 24,5 тис. осіб, госпіталізованих із діагнозом аліментарної

¹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996. С. 171

² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 168.

дистрофії. У місцях найбільшого поширення голоду були створені медичні пункти, де наявність медикаментів дозволяла хоча б частково запобігти розвитку епідемій, спричинених нестачею харчування.¹

Частково пом'якшило кризу залучення допомоги з-за кордону. На відміну від 1932–1933 рр., коли радянська влада відмовлялася визнавати наявність голоду і не приймала зовнішньої підтримки, у 1946–1947 рр. вона все ж погодилася на гуманітарну допомогу у досить обмежених масштабах. Ця підтримка надходила переважно в Україну та Білорусь, які постраждали від нацистської окупації. Через Адміністрацію допомоги та відновлення ООН (ЮНРРА) радянський уряд закупив для України товари на загальну суму 189 млн доларів. У ці поставки входили продовольчі товари, насіннєвий матеріал, сировина для виробництва мила, промислові товари, а також медичне обладнання. Ця підтримка стала фактором у зниженні рівня смертності серед населення України.² Про її значення пише навіть відомий британський історик Роберт Конквест, один із основних дослідників Голодомору 1932–1933 рр., який писав, що Україна та Білорусь були врятовані від катастрофічного голоду саме завдяки допомозі ЮНРРА. За його підрахунками, лише до січня 1947 р. Україна отримала 288 000 метричних тон продовольства, вартістю 100 млн доларів.³

В роки форсованої індустріалізації хлібозаготівлі та продаж зерна за кордон здійснювалися переважно для фінансування промислового розвитку. В післявоєнний період, в свою чергу, вони стали фактором зміцнення прорадянських режимів у Східній Європі. У складній геополітичній ситуації, яка склалася після завершення Другої світової війни, Москва не могла залишити напризволяще країни, які перебували в її сфері впливу, зокрема Східну Німеччину, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Румунію та Болгарію. Без забезпечення їхнього

¹ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. С. 329.

² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 146.

³ Конквест, Роберт. Жнива скорботи: колективізація і голодомор / Р. Конквест. – Київ: Либідь, 1993., с. 484.

населення продовольством існувала реальна загроза масового голоду, що могло призвести до соціального хаосу, антирадянських виступів і навіть до втрати політичного контролю над регіоном.

Відносно гострою можна назвати ситуацію у Східній Німеччині, оскільки від цієї країни СРСР мав отримати значні репарації, що вимагало збереження її економічного потенціалу. Занепад промисловості та голод серед робітників могли поставити під загрозу виконання цих зобов'язань. По тому ж самому сценарію свою політику проводили і Сполучені Штати, які, використовуючи «план Маршалла», забезпечували продовольчими та промисловими товарами країни Західної Європи, що також стикалися зі значними труднощами у 1945–1947 роках. Із цього виходить, що зерно стало ресурсом для внутрішнього споживання і важливим важелем у геополітичній боротьбі між двома таборами.

Що стосується обсягів експорту, то він не був настільки масштабним, як у 1930-х роках. У 1930–1933 роках Радянський Союз експортував до 10 млн тон зерна щороку, що значною мірою сприяло загостренню продовольчої кризи, то в 1946–1947 роках цей показник був у чотири рази нижчим. Загалом за два роки за кордон було вивезено 2,5 млн тон, з них у 1946 році – 1,7 млн тон, що становило приблизно 10% від усього зібраного врожаю.¹

Якби цей обсяг залишився всередині країни, він не міг би кардинально змінити продовольчу ситуацію. В середньому на кожного жителя СРСР припало б лише 10 кг додаткового зерна на рік. Безумовно, така кількість не могла вплинути на загальний стан продовольчого забезпечення населення. Фактично, нестача зерна була настільки значною, що навіть повне збереження експортованого хліба всередині країни не змогло б запобігти голоду. Тобто, в умовах відбудови економіки керівництво СРСР розглядало проблему голоду як другорядну порівняно з завданнями міжнародного позиціонування. Збереження політичного впливу та

¹ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 29.

підтримка нових соціалістичних урядів у Східній Європі вважалися вищим пріоритетом, ніж боротьба з продовольчою кризою всередині країни.

Після завершення аналізу щодо передумов і основних характеристик голоду доцільно відмітити, що ця трагедія стала результатом поєднання кількох взаємопов'язаних чинників. Вона була не стільки як стихійним лихом, викликаним неврожаєм, а значною мірою наслідком глибших структурних проблем, які охоплювали радянську економічну модель, державну політику продовольчих заготовок і геополітичні пріоритети режиму. Голод зачепив великі території, мав як спільні риси з попередніми кризами 1921-го та 1932–1933 років, так і суттєві відмінності. Післявоєнний період характеризувався крайньою виснаженістю ресурсів, демографічними втратами, руйнуванням інфраструктури та нестачею робочої сили в сільському господарстві. Колгоспна система, що існувала в Радянському Союзі, виснажено пиласть низькою ефективністю, а жорсткі централізовані хлібозаготівлі, націлені на вилучення максимальної кількості продукції дедалі більше поглиблювали кризу. Уряду вдалося дещо пом'якшити ситуацію завдяки пізнім заходам щодо розподілу зернових позичок, організації громадського харчування та, хоч і в обмежених масштабах, використанню міжнародної допомоги. Важливо обов'язково наголосити на факторі тому, що радянська влада віддавала пріоритети зовнішньополітичним завданням, що значно вплинуло на розподіл зернових ресурсів, які направлялися до країн-сателітів для зміцнення комуністичних режимів. В країні залишався недоторканим стратегічний резерв зерна. Отже, орієнтація влади була не на подолання голоду, а на підготовку до потенційного конфлікту з Заходом. Ці рішення були зумовлені логікою радянського керівництва, яке розглядало продовольство як політичний інструмент. Криза торкнулася всіх сфер суспільного життя: посилила соціальну напругу, загострила проблему дитячої безпритульності, змусила населення шукати способи виживання, часто нелегальні чи навіть кримінальні.

Повоєнний голод в Україні 1946–1947 рр. виник на ґрунті спустошливої війни і природної посухи, але набув катастрофічних масштабів переважно через дії радянської влади. Руйнування сільського господарства, демографічні втрати та кліматичні негаразди створили кризову ситуацію, а сталінська хлібозаготівельна політика, примус та експорт зерна довели цю ситуацію до крайності. Голод забрав життя сотень тисяч чи навіть мільйона українців¹, ставши однією з найстрашніших трагедій в історії України ХХ століття. Цей досвід засвідчив, що байдужість влади до потреб населення може мати не менш згубні наслідки, ніж сили природи. Знання причин повоєнного голоду є застереженням на майбутнє: соціальна та продовольча безпека суспільства не повинні приноситься в жертву політичним цілям.

¹ Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270–276 p.

Розділ 2: Наслідки повоєнного голоду для українського суспільства.

2.1. Архівні свідчення та соціальні наслідки голоду

Повоєнний голод 1946–1947 років, в масштабах світової економічної практики, слід признатися, виявив системні вади радянської економічної моделі і особливості управлінської культури, які, здебільшого, формувалася в умовах централізованої адміністративної системи. Масштабний дефіцит продовольства спричинений природними факторами і неефективною політикою планування. Це була змуса для місцевих органів влади шукати будь-які можливі шляхи для пом'якшення наслідків кризи. Жорстка вертикаль партійного управління не допускала автономних рішень на рівні республіканських і обласних адміністрацій, спричинивши потік звернень до союзного керівництва, насамперед до Сталіна.

Певна низка документів відкриває очі на реагування партійно-державного апарату на голод і на механізми, які використовувалися для реалізації політики продовольчих заготівель. Важливо зазначити, що директиви з Москви не передбачали гнучкості – встановлені плани з хлібоздачі підлягали безумовному виконанню, навіть коли це означало вилучення останніх запасів зерна у селян. Місцеве керівництво, опинившись перед фактом масового недоїдання, змушене було звертатися до вищих партійних інстанцій з проханнями про перегляд норм постачання, виділення насіннєвих позик та продовольчої допомоги. Тогочасна адміністративна практика базувалась на структурі того, що будь-яке послаблення режиму постачання чи надання допомоги мало санкціонуватися виключно вищим керівництвом, спричинивши розростання бюрократичного механізму узгоджень,

коли кожна ініціатива, навіть очевидна з огляду на критичність ситуації, вимагала окремого дозволу. У цьому сенсі криза не стала приводом для корекції економічної політики чи перегляду системи розподілу ресурсів. Закріпилась жорстка ієрархія ухвалення рішень, зміцнилась адміністративна залежність регіонів від партійного центру й створився своєрідний канон офіційної риторики, в якому відповідальність за невдачі перекладалася на місцеве керівництво. В той час, центральна влада залишалася єдиним арбітром у питанні розподілу продовольства.

Тогочасне керівництво республіки, зокрема голова Ради міністрів УРСР і перші секретарі ЦК КП(б)У, надсилали звіти до Москви про стан врожаю, перебіг хлібоздачі, а також про проблеми із забезпеченням колгоспів посівним матеріалом. Записки містять дані про темпи виконання державного плану, про суворий тиск центру на регіони. Колгоспам доводилось достроково звітувати про повне виконання зобов'язань щодо поставок зерна. Практика полягала в тому, що найбільш постраждалі від посухи чи погодніх катаклізмів області змушені були просити насінневих позик, аби принаймні формально забезпечити майбутню сівбу. Певні телеграми, листи, відомості чиновників про вивезення продуктів та насіння до інших радянських республік містять прохання терміново відвантажити зерно саме з території України, попри гостру нестачу продовольства на місцях. Намагання союзного керівництва швидко переорієнтовується на ресурси відповідно до загальносоюзних пріоритетів, не завжди зважаючи на місцеві обставини. Документи збереглися у вигляді копій постанов Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) в українських архівах¹.

Висвітлюється драма подій завдяки особистим листам й заявам громадян, що надходили до центральних органів. У цих зверненнях згадується про вкрай скрутне становище, голод і відсутність насіння, а також про зловживання з боку осіб, яким

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 939. Арк. 43.

доручали збори зерна. Багато повідомлень надходило від колгоспників і робітників, котрі просили негайної допомоги. Деякі листи адресувалися не лише українському керівництву, а й особисто Сталіну. Їх врешті повертали назад в УРСР із приписом з'ясувати обставини і доповісти про результати.¹

У березні 1946 року, було сформовано та надіслано колективний лист колгоспників колгоспу ім. Тельмана Микиті Хрущову 9 березня 1946 року.² Документі містить пряму характеристику матеріального становища селян, їхньої продовольчої кризи та механізм взаємодії місцевих громад із радянським керівництвом, що базувався не на інституційному вирішенні проблем, а на особистих зверненнях до найвищих партійних посадовців. Згідно зі свідчень селян з Томаківського району Дніпропетровської області, весняна посівна кампанія 1946 року для них символізувала перший мирний сезон після війни, але нестача продовольства та фуражу ставили під загрозу не тільки майбутній урожай, а й саме виживання. На жаль, прослідковуються безрезультатні звернення до місцевої влади. Жорстка централізація прийняття рішень на рівні регіональних адміністрації не могли або не наважувалися самостійно розпоряджатися зерновими фондами, навіть коли це загрожувало голодом місцевому населенню. Повоєнний період не приніс селу очікуваного полегшення. Виснажені війною люди залишалися заручниками продовольчої політики, яка не передбачала пріоритетного забезпечення навіть найбільш вразливих груп населення. Навіть після закінчення бойових дій селяни продовжували сприйматися не як громадяни, що заслуговують на соціальний захист, а як ресурс для підтримки загальнодержавного постачання. Відсутність зрушень у ставленні до них у мирний час змушувала колгоспників апелювати безпосередньо до партійних лідерів. Цікаво також відзначити соціальну структуру

¹ Так само. Спр. 31. Арк. 99.

² ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 122.

підписантів звернення. Імена, здебільшого, жіночі, що пояснюється демографічними наслідками війни. Велика кількість загиблих чоловіків призвела до того, що відповідальність за господарство, польові роботи та, водночас, пошук шляхів виживання лягала на вдовиць, сестер і матерів тих, хто не повернувся з фронту. Лист, написаний від імені колгоспників, виявляється, по суті, голосом жінок, що намагалися привернути увагу влади до своєї трагедії.

Звернення до Хрущова, який на той момент був першим секретарем ЦК КП(б)У, не було зверненням до абстрактної бюрократичної інстанції, а до конкретної особи, від якої залежало рішення. Для радянського режиму це типовий приклад, адже партійна влада не тільки виступала інструментом адміністративного управління, а й позиціонувалася як «підклубальник» населення. Підлеглість місцевих органів республіканському керівництву й загальній лінії партії виявляється в тому, що місцева влада відмовилася надавати допомогу без санкції згори. Система була побудована на чіткій вертикалі ухвалення рішень, де кожне прохання про продовольчу позику, навіть у ситуації гострої нестачі, мало проходити через центральне узгодження.

Доцільна висвітлити структуру листа агронома А. Ткаченка до Лазаря Кагановича, написаний у березні 1947 року.¹ В цілому, Ткаченко у листі аналізує стан сільського господарства у повоєнний період. Він пропонує реальні, а не формальні заходи для подолання кризи. В часи голоду представники технічної інтелігенції, зокрема фахівці аграрної галузі, намагалися достукатися до найвищих партійних інстанцій, оминаючи бюрократичні ланки. Не всі спеціалісти радянської доби сліпо підтримували офіційну лінію партії. Натомість дехто прагнув домогтися зміни підходів до управління, вказуючи на системні вади існуючого механізму планування. Автор листа констатує факт продовольчої катастрофи, звинувачуючи

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 93.

місцевих чиновників у підтасовуванні звітності. На думку автора, у звітах навмисно завищували показники, приховуючи реальні масштаби неврожаю та нестачі посівного матеріалу.¹ Фактично, радянська адміністративна система вже тоді функціонувала не стільки для ефективного керування господарством, скільки для створення ілюзії стабільності перед центральною владою. Ткаченко пропонує альтернативну модель реагування на кризу, на реальних діях, а не деклараціях, закликаючи залучати незалежних фахівців безпосередньо до роботи в колгоспах, а не в районних центрах, де дані спотворювалися. Він пропонував тимчасово залучити на практичну роботу навіть науковців та викладачів аграрних дисциплін, щоб вони могли особисто оцінити ситуацію на місцях, а не працювали суто з теоретичними розрахунками. Агроном підкреслює небезпеку відправки на місця партійних уповноважених, які, замість реальної допомоги, традиційно обмежувалися погрозами та репресивними заходами.²

Ткаченко також пропонує переглянути систему комунікації з центральною владою, вимагаючи створення механізму прямого зворотного зв'язку, аби місцеві агрономи могли оперативно повідомляти про критичні ситуації. На його думку, слід встановлювати спеціальні ящики для звернень до Кагановича. Але, як відомо, утопічність у рамках радянської політичної культури блокуватиме всі бажання знайти бодай якийсь спосіб донести правду до керівництва, оминаючи фільтри партійного апарату.³

У документі, Ткаченко порушує питання використання військовополонених для сільськогосподарських робіт. Звертається уваги на ризики, пов'язані з їхнім залученням, зокрема можливість розкрадання ними посівного матеріалу. Для нього

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 93.

² Так само.

³ Так само.

важливіша не ідеологія, а кінцевий результат – отримання реального врожаю, а не чергових намальованих цифр у звітах.¹

Вивчення історичних подій неможливе без звернення до джерел, які реконструюють хронологію подій і осмислюють їхній вплив на людське життя. Досить доцільно і об'єктивно вважати, що голод 1946–1947 років є однією з найбільш драматичних та жахливих, кровавих і пекучих сторінок повоєнної історії України, а його аналіз не може обмежуватися суто статистичними даними чи адміністративними документами. Безумовно, державні архіви, офіційні звіти та демографічні розрахунки дають більш широкого уявлення про масштаби трагедії. Але не слід нехтувати і забувати той факт, що вони не відображають повсякденності тих, хто опинився в її епіцентрі. Усні свідчення очевидців є необхідним компонентом для наукового осмислення наслідків голоду та його впливу на різні фактори життєдіяльності суспільства.

Усна історія, як метод дослідження, заглиблюється в людський вимір історичних подій. Це, в свою чергу, відкриває можливість встановити фактичні дані і зрозуміти соціальні, психологічні та культурні трансформації, які стали наслідком голоду. Свідчення очевидців відкривають чорний світ відчуттів особливості повсякденного виживання, ставлення до влади, фактори соціальної солідарності чи, навпаки, розпад традиційних форм взаємодопомоги. Вони проливають світло на те, як змінювалася суспільна мораль під тиском екстремальних умов. Усні свідчення забезпечують розгляд адаптаційних механізмів використання людьми способів боротьби за життя. Слід зазначити, що використання усних джерел у дослідженні історії завжди потребує критичного підходу. Очевидці можуть мати суб'єктивне сприйняття подій, їхні розповіді часто сповнені емоційних оцінок, а пам'ять схильна до реконструкції та спрощення складних процесів. Через суб'єктивність

¹ Так само.

усні свідчення набувають особливої цінності, адже вони дають змоги дослідити факт того як минуле закарбувалося у свідомості людей, які його пережили, порівняти зміни в історичному наративі, виявити, які факти подій збереглися в пам'яті, а які були витіснені або трансформовані під впливом суспільно-політичних змін.

2.2. Особисті спогади очевидців

Одна із харківських досліджень, Лупіка Тетяна Олександрівна, яка мала науково-досліджувану діяльність на історичному факультеті ще до Революції Гідності, показала, принаймні, Харківщині та стінам Харківського університету власні архівні дослідження.¹ Сьогодні історики мають нагоду відтворити багатогранність наслідків голоду на рівні однієї окремої території — Харківщини, яка в роки трагедії була одним із найбільш постраждалих регіонів. Далі доцільно поглибити розуміння соціально-економічних змін і висвітлити демографічні тенденції, психологічний стан населення, зміни в культурних практиках та структурі суспільства.

Навіть у надзвичайно складних умовах виживання люди боролися за фізичне існування, але й шукали способи зберегти свою людську гідність. Під час цих страшних подій фіксуються різні моделі поведінки: від актів взаємодопомоги до випадків соціальної деградації, від стратегій пристосування до форм спротиву. Отже, маючи такий матеріал, професійні історики можуть зробити дослідження комплексним, розглядаючи повоєнний голод, по-перше, як результат політичних і економічних рішень, а по-друге, як явище, що змінило самі основи соціальної організації та індивідуальної поведінки.

Важливо зазначити, що структура свідчень, вельми суб'єктивна. Усна історія надає змоги прослідкувати матеріальні фактори існування в умовах дефіциту

¹ Лупіка Тетяна. Голод 1946–1947 рр. на Харківщині вустами

очевидців. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Харків. – Вип. 15. С. 1.

продовольства і суспільні настрої, методи виживання, адаптаційні стратегії та психологічний стан людей у ті роки. Зі свідчень очевидців вимальовується картина глибокої соціальної та економічної кризи, спричиненої несприятливими кліматичними умовами, наслідками війни та політики хлібозаготівель. Села Харківщини стали одними з найбільш уражених, через що опинилися в ситуації, коли хліб вилучався до останнього, залишаючи селян без засобів до існування. Згідно розповідям мешканців області можна зробити висновок, що міста отримували певне постачання, воно було недостатнім, а самі міські жителі були змушені вирушати в села у пошуках продовольства. Практикувався товарообмін, зокрема цінності та одяг міняли на зерно чи інші продукти харчування.¹

Слід зазначити, що проблема постала перед колгоспниками, при чому, в досить гострій формі, адже вони не мали можливості отримати заробітну плату у грошовому еквіваленті й працювали виключно за символічні відмітки у трудових книжках. Колгоспна система після війни стала інструментом виживання: робота в колгоспі не гарантувала забезпечення продовольством, але була єдиною можливістю уникнути звинувачень у дармоїдстві чи ухилянні від колективної праці.² У свідченнях жителів Харківщини можна прослідкувати різні фактори голоду. Одні очевидці вбачали його першопричину у несприятливих природних умовах і неврожаї, інші наголошували на політичних і економічних чинниках, зокрема політиці експорту зерна та відсутності належної допомоги з боку держави. Погляди на масштаби трагедії також розходяться: деякі респонденти порівнювали ситуацію з Голодомором 1932–1933 років, зазначаючи, що вона була менш катастрофічною, інші ж казали, що дефіцит продовольства та висока смертність населення стали не менш значущими трагедіями для регіону.³ Голод спричинив не лише демографічні втрати, а й радикально змінив соціальну структуру суспільства. Велика кількість

¹ Інтерв'ю з Петром Омеляновичем Конюшенком, 1929 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

² Інтерв'ю з Олександром Матвієвною Івашко, 1932 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

³ Інтерв'ю з Парасковією Іванівною Назаренко, 1934 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

сім'ей залишилася без годувальників, вплинувши на подальший розподіл трудових ресурсів. Села спустошувалися, адже багато людей намагалися знайти засоби до існування в містах, але і там ситуація залишалася складною. Руйнування інфраструктури та нестача базових благ змушували людей шукати будь-які способи заробітку. В свою чергу, це нерідко призводило до маргіналізації окремих верств населення.

Попри всі труднощі, у спогадах очевидців знаходяться згадки про колективну взаємодопомогу та спроби спільного подолання труднощів. Наприклад, у деяких селах громади самостійно організовували відбудову житла, шкіл і фермерських господарств, не очікуючи допомоги від влади.¹ Відновлення господарського життя в таких умовах було винятково складним, оскільки на перший план виходило питання фізичного виживання.

Щодо питання виживання населення в умовах дефіциту продовольства, колапсу економіки та відсутності державної підтримки, слід відмітити економічну ситуацію після війни, яка залишалася критичною, а система розподілу продовольства була неспроможною покрити потреби населення, харків'яни змушені були шукати альтернативні способи виживання. Сільське господарство, хоча і переживаючи глибоку кризу, відсутність техніки та людських ресурсів, зруйновану інфраструктуру, низьку врожайність у поєднанні з жорсткою політикою хлібозаготівель залишали сільських мешканців фактично без засобів до існування. Ті, хто мав змогу, ховали зерно, щоб уникнути конфіскацій. Використовувалися всі можливі джерела їжі – від вирощених власноруч овочів до гнилого картопляного насіння, викопаного із землі. Частина населення виживала завдяки підсобним

¹ Інтерв'ю з Лілією Іванівною Красенко, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

господарствам: у родинх, де тримали корів чи птицю, шанси пережити голод були значно вищими.¹

Міське населення залежало від карткової системи, однак хлібні норми були надзвичайно низькими й не могли забезпечити навіть мінімального рівня виживання. Містяни, особливо робітники промислових підприємств, часто їздили в села, щоб обміняти одяг, прикраси, цінні речі на продовольство.² Таким чином формувалася своєрідна економіка виживання, де основними засобами обміну ставали речі, які до війни асоціювалися з достатком і стабільністю. Багато хто з селян віддавав останнє заради товарів, що мали хоч якусь вартість, адже грошова система фактично не функціонувала.

Важливо зазначити, що особливістю повоєнного періоду було зростання соціальної нерівності. Ті, хто мав доступ до влади, працював на важливих підприємствах чи державних установах, отримували продовольчі пайки. Звичайні громадяни залишалися без будь-якої підтримки. Історії очевидців розповідають про роль мережі неформальної допомоги: родичі, що працювали вчителями чи службовцями, могли отримувати додаткові пайки й ділилися ними з сім'ями. Але в той же час, масові обшуки, розкуркулення та конфіскації призводили до того, що навіть ті, хто ще мав якісь ресурси, не могли бути впевненими у завтрашньому дні.³

Соціальна криза відобразилася і на структурі суспільства. Зростала кількість безпритульних, люди втрачали житло, а багатодітні родини опинялися в особливо скрутному становищі. Багато сімей змушені були ділити свої домівки з іншими, оскільки відбудова міст тривала надто повільно.⁴ Харків, як один із найбільш

¹ Інтерв'ю з Петром Омеляновичем Конюшенком, 1929 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

² Інтерв'ю з Діаною Ростиславівною Левченко, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

³ Інтерв'ю з Зінаїдою Михайлівною Бечек, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

⁴ Інтерв'ю з Зінаїдою Михайлівною Бечек, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

постраждалих від війни регіонів, довго залишався у стані руйнації. На цьому ґрунті голод призводив до моральної деградації суспільства, поширення злочинності, зростання рівня смертності від виснаження, самогубств і навіть випадків канібалізму. Люди, доведені до відчаю, втрачали традиційні моральні орієнтири, коли виживання ставало єдиною метою. Але попри всю жорстокість реалій, можна спостерігати й іншу сторону монети – прагнення людей до взаємодопомоги та підтримки одне одного. У свідченнях харків'ян згадується постачання продовольства зі США у вигляді консервів та інших продуктів, які надходили в СРСР у межах міжнародних програм. На жаль, ця допомога була обмеженою й не могла кардинально змінити ситуацію, оскільки розподілялася вибірково, а держава не надавала їй широкого розголосу.¹

Фактично, голод 1946–1947 років не був локальною проблемою лише сільських регіонів – він охоплював усі верстви населення, включаючи міських робітників, інтелігенцію, військових, дітей та людей похилого віку. Виживання залежало від соціального статусу, рівня зв'язків, доступу до альтернативних джерел продовольства та здатності адаптуватися до нових умов. Голод мав далекосяжні наслідки, адже не лише спричинив демографічні втрати, а й кардинально змінив ставлення населення до державної влади, питань продовольчої безпеки та економічної політики.

Для людей, які пережили ті події, пам'ять про голод зберіглася як елемент родинної історії, що передавався наступним поколінням через розповіді, згадки про втрати та особисті випробування. На державному рівні ці події тривалий час залишалися в тіні офіційної історії, зведені до периферійного наративу про складнощі повоєнної відбудови. Політика пам'яті формувала певну суспільну амнезію, коли свідомо ігнорувалися причини трагедії, а відповідальність

¹ Інтерв'ю з Петром Омеляновичем Конюшенко, 1929 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

розмивалася в абстрактних поясненнях про кліматичні умови та економічні труднощі. Після здобуття незалежності Україна почала поступово осмислювати голод 1946–1947 років як ще одну з масштабних катастроф, яка вважається наслідком радянської економічної політики, примусового вилучення продовольства та небажання влади вчасно реагувати на кризу. Пам'ять про ці події все ще залишається менш опрацьованою, ніж трагедія Голодомору 1932–1933 років. Вшанування жертв цього голоду досі не набуло масштабного загальнонаціонального характеру, що зумовлено як браком архівних матеріалів, так і складністю самого питання про навмисність політики радянської влади в цей період. Жертви цього голоду, як і всі жертви репресивної політики тоталітарного режиму, заслуговують на визнання та вшанування.

2.3. Пам'ять про голод 1946–1947 років у сучасному суспільстві

Вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні є елементом національної політики пам'яті, що ґрунтується на відновленні історичної справедливості та формуванні суспільного усвідомлення трагічних сторінок минулого. Офіційне закріплення Дня пам'яті жертв голодоморів, який відзначається щороку в четверту суботу листопада. Вперше цей день було встановлено указом Президента України Леоніда Кучми в 1998 році¹, заклавши основу для широкого суспільного обговорення цієї трагедії. Надалі в 2004 році формулювання назви цього дня зазнало змін.² Фактично, прослідковується динаміка еволюції ставлення до історичних подій та акцентування уваги саме на темі голодоморів як цілеспрямованої політики радянської влади.

Тривалий час голод 1946–1947 років замовчувався радянським керівництвом, а його наслідки применшувалися, що було характерним для тоталітарного режиму, який прагнув уникнути будь-якої відповідальності за власні дії. Термінологія радянської історіографії використовувала евфемістичні вирази на кшталт «важкі повоєнні роки» або «продовольчі труднощі», намагаючись не визнавати масштабу трагедії та її соціально-політичних причин.³ Лише після здобуття незалежності

¹ Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №1310/98. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/131098-5115>

² Про внесення змін до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року N 1310. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №797/2004. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7972004-1754>

³ У Дніпрі презентували виставку про масовий голод 1946 – 1947 років. 29 Травня 2019. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/u-dnipri-prezentovali-vistavku-pro-masoviy-golod-1946-1947-rokiv/>

України стало можливим об'єктивне вивчення цієї події, що передбачало не лише аналіз документів, а й усвідомлення її наслідків для українського суспільства. Відбулося розсекречення архівних матеріалів, давши змогу більш точно встановити механізми виникнення голоду, політичні рішення, що його спричинили, а також його вплив на демографічну та соціальну структуру українського суспільства.

Сьогодні, в рамках новітньої історії України, політика пам'яті щодо голоду 1946–1947 років набуває нових форм, які виходять за межі лише державного вшанування. Зокрема, відкриваються тематичні виставки, зокрема в Дніпропетровському національному історичному музеї імені Дмитра Яворницького, сприяє популяризації історичних знань серед громадян.¹ Створюються науково-популярні проєкти, як-от історичний ролик Українського інституту національної пам'яті, який через архівні кадри та аналітичний виклад подає причини й наслідки голоду в Радянській Україні.²

В рамках відновлення історичної справедливості стало визнання голоду 1946–1947 років не просто результатом стихійного лиха, а наслідком політичних рішень радянського керівництва. На відміну від Голодомору 1932–1933 років, цей голод не мав характеру цілеспрямованого геноциду, все ж його загострення та соціальні наслідки значною мірою були спричинені репресивною економічною політикою, хлібозаготівлями, відсутністю належного розподілу продовольства. Вшанування пам'яті жертв цих подій визначає історичну правду і проводить паралелі із сучасністю, щоб уникнути повторення подібних гуманітарних катастроф у майбутньому. З огляду на це, політика пам'яті в Україні продовжує розвиватися, інтегруючи нові форми комеморативних практик. Зокрема, акції запалення свічок,

¹ Так само.

² «Голод після Перемоги»: до 75-річчя масового голоду 1946–47 років УІНП презентував історичний ролик. 25.11.2021. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/golod-pislya-peremogy-do-75-richchya-masovogo-golodu-1946-47-rokiv-uinp-prezentuvav-istorychnyy-rolyk>

виставки, наукові конференції та публічні дискусії прямо пропорційне висвітлюють трагічні події та їхній вплив на сучасне українське суспільство.

Сьогодні, в історії України, вшанування пам'яті жертв голоду є елементом суспільної рефлексії над минулим. Певним чином, це осмислює трагедію в її історичному вимірі, формуючи дієві механізми збереження історичної пам'яті. Фактором цього процесу є організація меморіальних заходів, які спрямовані на відновлення історичної справедливості та визнання страждань людей, що пережили голод. Прикладом щодо цих слів є ініціативи, які відбувалися у Львові в листопаді 2012 року, де заходи вшанування охоплювали як релігійну, так і громадсько-суспільну складову. Головним елементом цих подій стали поминальні богослужіння, покладання квітів і символічних житніх та пшеничних колосків до пам'ятних знаків, які нагадують про знищені життя.¹ Показовим є включення до меморіальних практик загальнонаціональних ініціатив, зокрема хвилини мовчання, яка об'єднує суспільство у вшануванні жертв, призупиняючи роботу установ і рух транспорту. Це не є простою формальністю. Це вираз загальносуспільної відповідальності перед тими, чиї життя були знищені через репресивну політику влади та катастрофічні умови, спричинені голодом. Крім того, організація акцій на центральних площах, зокрема запалювання свічок пам'яті, створює простір для громадського осмислення цієї трагедії.

Культурний вимір вшанування проявляється також безпосередньо у проведенні вечорів-реквіємів, які дають можливість через мистецтво передати трагізм подій та осмислити їх наслідки. Певного роду ініціативи формують історичну пам'ять, сприяючи її закріпленню на рівні суспільної свідомості. Неодноразово важливо підкреслювати і наголошувати багато разів про те, що пам'ять про жертв голоду

¹ Алла Киридон. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ: ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ ТА МАСОВИХ УБИВСТВ. Україна–Європа–Світ. С. 227-228

1946–1947 років досі залишається недостатньо висвітленою. Як раз публічний дискурс становить основу у процесі подолання історичної амнезії.

Сучасний підхід наших днів до вшанування пам'яті жертв голоду 1946–1947 років переплітає тісний зв'язок історичних подій із суспільною свідомістю та мистецтвом. 16 січня 2025 року пройшов захід у Залі пам'яті Національного музею Голодомору-геноциду.¹ Показ документальної стрічки «Йона. Голодне марення» і публічна розмова про штучний голод слугує підтвердженням актом комеморації через призму глибшого розуміння історичних катастроф через мистецтво. У центрі уваги заходу—дослідження трагедії художницею Йоною Тукусер. Упродовж десятиліття вона збирала свідчення очевидців з Одеської області. Фільм від Суспільного Мовлення про індивідуальні трагедії, закарбовані у свідченнях людей, які пережили ці жахливі події перетворює історичні факти на важливий культурний код.² Через художні форми, глибоку аналітику й архівні дослідження відкриваються нові факти цієї трагедії, що не завжди доступні через традиційні академічні праці. Фактично, сьогодні, в час розквіту свободи мислення, розкривається і вагомість мистецьких ініціатив у збереженні історичної пам'яті. Зовсім по-іншому переживаються історії, роблячи її ближчою до суспільства та нащадків тих, хто став жертвою репресивної радянської політики. Після демонстрації стрічки художниця передала до архіву Музею близько 80 інтерв'ю з очевидцями голоду.³

¹ У Національному музеї Голодомору-геноциду відбудеться показ фільму «Йона. Голодне марення» та публічна розмова. 16.01.2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/events/u-naczionalnomu-muzeyi-golodomoru-genocydu-vidbudetsya-pokaz-filmu-jona-golodne-marennya-ta-publichna-rozmova/>

² Так само.

³ Так само.

Висновки

Повоєнний голод 1946–1947 років став випробуванням для українського суспільства. Люди ще не встигли оговтатися від руйнівних наслідків Другої світової війни. Демографічні, соціальні та економічні наслідки стали відчутними не лише у перші роки після катастрофи, а й вплинули на подальший розвиток країни, закріпивши тоталітарний характер радянської системи управління, яка сприймала суспільство як ресурс для підтримки державної економіки, нехтуючи його базовими потребами. Архівні документи реконструюють масштаб трагедії та її приховані механізми. Плани хлібозаготівлі залишалися незмінними навіть у роки, коли природні умови та стан сільськогосподарського виробництва унеможливлювали їхнє виконання без катастрофічних наслідків для населення. Масштабні кампанії вилучення зерна, спотворення статистики та імітація забезпечення продовольчої безпеки створювали систему, в якій реальні потреби селянства ігнорувалися. В умовах, коли голод набув масового характеру, влада намагалася приховати факти смертності, репресуючи тих, хто наважувався про це говорити або подавати відповідні сигнали у центр. Численні листи від голодуючих селян та місцевих керівників, що намагалися звернутися до найвищих партійних інстанцій, стали показником відсутності реальних важелів впливу на ситуацію.

Усні історії, в рамках спогадів очевидців, розкривають трагічний досвід тих, хто пережив голод, зафіксовуючи як соціальні механізми пристосування, так і моральні дилеми, перед якими опинялися люди. Від згадок про опухання від недоїдання та випадки канібалізму до описів того, як сусідські громади намагалися допомогти найбільш вразливим: жахливі реалії і свідоме викривлення історичної пам'яті радянською владою, яка намагалася стерти цей епізод із колективної свідомості.

Соціальні наслідки голоду проявилися у довготривалій кризі довіри до державних інституцій, особливо у сільській місцевості. Для українського суспільства довготривалим тягарем стала втрата працездатного населення, розпад родинних структур, глибока психологічна травма. Політично ж наслідки голоду полягали в подальшому посиленні адміністративного контролю над сільським господарством, зміцненні колгоспної системи та ліквідації залишків приватного селянського господарства, посиливши залежність українського села від центрального керівництва.

Список використаних джерел та літератури

1. А. И. Шафир. О мерах предупреждения и борьбы с заболеваниями «септической ангиной» (алиментарная токсическая алейкия), М. 1944. С. 22
2. Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996. С. 11
3. История колхозного права: сборник законодательных материалов СССР и РСФСР, 1917-1958 гг., т. 1: 1917-1936 гг., М., 1959, стр. 234.
4. Інтерв'ю з Діаною Ростиславівною Левченко, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
5. Інтерв'ю з Зінаїдою Михайлівною Бечек, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
6. Інтерв'ю з Лілією Іванівною Красненко, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
7. Інтерв'ю з Олександрою Матвієвною Івашко, 1932 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
8. Інтерв'ю з Парасковією Іванівною Назаренко, 1934 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
9. Інтерв'ю з Петром Омеляновичем Конюшенко, 1929 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
10. Лупіка Тетяна. Голод 1946–1947 рр. на Харківщині вустами очевидців. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Харків. – Вип. 15
11. Попов В.П. Государственный резерв хлеба в СССР и социальная политика. Отечественные архивы, 1998. № 5. С. 31.

12. ПОРТРЕТ ТЕМРЯВИ. Свідчення, документи і матеріали. У 2-х кн. – Кн. 1 / Авт.-упоряд. П. Ящук. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Львів: Видавництво ТЗОВ "Дивосвіт", 1999. – 707 с.
13. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №1310/98. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/131098-5115>
14. Про внесення змін до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року N 1310. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №797/2004. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7972004-1754>
15. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. 1939-1979: Збірник документів і матеріалів. -К.: Наукова думка, 1980.
16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Т. 3. Конец 1930 - 1933 ; РОССПЭН, 2001, с. 862.
17. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. Воспоминания в 4-х кн. – Москва: Информационноиздательская компания «Московские новости», 1999. – Т. 2.
18. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 939. Арк. 43.
19. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 41. Спр. 15. Арк. 122.
20. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 93.
21. Чорна книга України : Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Демократична партія України; упоряд.та ред. Ф. Зубанич ; передм. В. Яворівський. – Київ: Просвіта, 1998. – 783 с.
22. Алла Киридон. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ: ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ ТА МАСОВИХ УБИВСТВ. Україна–Європа–Світ. С. 227-228
23. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946-1947 р.р. Особливості діяльності карального апарату. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. - Мюнхен. - 1992.

24. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1957: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн.1. – К., 1994
25. Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) / Васильєв В. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - 2011. - 37. - С. 111-135
26. Васірук І. Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. - 2012.
27. Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 89.
28. Веселова О.М. Ще одна трагічна сторінка історії України: Голод в Україні 1946-1947 років // Укр.істор.журнал. – 1995. - №6.
29. Волков И. М.: Засуха, голод 1946–1947 гг. История СССР. 1991 г. №4. С. 3
30. Воронов І. О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947. – К., 1991
31. Гаврилюк О. Н. Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 2008. - №13. - С. 101-107.
32. Гансон, Н. Детская смертность и государственная политика в СССР в годы послевоенного голода. Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. № 17. - М.: КомКнига, 2006. С. 381
33. Геєць В. М. Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним). Економіка України. - 2013. - № 6. - С. 4–19.
34. «Голод після Перемоги»: до 75-річчя масового голоду 1946-47 років УІНП презентував історичний ролик. 25.11.2021. URL: <https://uinp.gov.ua/presentation/novyny/golod-pislya-peremogy-do-75-richchya-masovogo-golodu-1946-47-rokiv-uinp-prezentuvav-istorychnyy-rolyk>
35. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації (XIX – XX століття) – К. : Генеза, 1996.

36. Євгенія Дроздова, Інна Гадзинська, Павло Солодько, Надя Кельм, Петро Боднар, Євген Синчук. (20.06.2021) Окупація: Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. URL: https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/?src=main&fbclid=IwAR0on1NVsTVKShqSlfHzo3htL_91ZmVhc2JovsztrMSwv4uaxEAldtP995c
37. Эллман М. Голод 1947 г. в СССР // Экономическая история. М., 2005. Вып. 10. С. 197–198.
38. Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996.
39. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1976.
40. История советского крестьянства. Т. 4. С. 25.
41. Історія народного господарства та економічної думки України, №57. 2024.
42. Калініченко Вячеслав Володимирович. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2001. - 255 арк.
43. Кожин В. Россия. Век XX. Опыт беспристрастного анализа. 1939– 1964. М., 1999
44. Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні в перші повоєнні роки. Сільські обрії. – 1989.
45. Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. С. 329.
46. Конквест, Роберт. Жнива скорботи: колективізація і голодомор / Р. Конквест. – Київ: Либідь, 1993., с. 484.
47. Кириченко В. М. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946-1947 років [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кириченко Віктор Миколайович ; Запоріж. держ. ун-т. - Запоріжжя, 1996.

48. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] ; за заг. ред. Ю. Шаповала; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. – 598 с.
49. Кульчицький С. В. ЖУКОВСЬКИЙ А., СУБТЕЛЬНИЙ О. Нарис історії України. - Л.: НТШ, 1991, 1992. - 232 с. / Кульчицький С.В. // Український історичний журнал. - 1993. - № 3. - С. 122-129.
50. Кульчицький С.В. Зеркало недели. 2004. 2 октября
51. Маковейчук И. М., Пилявец Ю. Г. Голод на Украине в 1946–1947 гг. // Украинский исторический журнал. 1990. № 8. С. 3
52. Марчуков А. Операция «Голодомор». Родина. – 2007. – № 1.
53. МОРОЗЮК Ф. Голодний трудовень. – Херсон, 1998.
54. Ольга Мосьондз. (09.05.2021). Україна втратила в Другій світовій майже 9 мільйонів людей та 40 відсотків свого економічного потенціалу. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/09/ukrayina-vtratyla-v-drugij-svitovij-majzhe-9-miljoniv-lyudej-ta-40-vidsotkiv-svogo-ekonomichnogo-potenczialu/#:~:text=%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B7%D0%B%D0%B8%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97,%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%20%D0%B4%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BD%20%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0>
55. Пахаренко В. Третій людомор // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – № 42.

56. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 40-их рр. УІЖ. 1990. № 2
57. Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: Матеріали між нар. Наук. конф. / П. Орленко (ред.); Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства та ін. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 312 с.
58. У Дніпрі презентували виставку про масовий голод 1946 – 1947 років. 29 Травня 2019. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/u-dnipri-prezentuvali-vistavku-pro-masoviy-golod-1946-1947-rokiv/>
59. У Національному музеї Голодомору-геноциду відбудеться показ фільму «Йона. Голодне марення» та публічна розмова. 16.01.2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/events/u-nacziionalnomu-muzeyi-golodomoru-genocydu-vidbudetsya-pokaz-filmu-jona-golodne-marennya-ta-publichna-rozmova/>
60. Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. М., 2011. С. 71.
61. Хандрос Б. Голод-47: За матеріалами військової цензури та спогадами очевидців // Сіл. вісті. – 1996. – 20 серп.
62. Шалак А.В. Социальные проблемы населения Восточной Сибири (1940–1950 гг.). Иркутск, 2000. С. 60.
63. Шульга І. Г. «Людомор на Поділлі. До 60-річчя голодомору». – К., 1993. – С. 160–187
64. Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlements Approach to Famines // Cambridge Journal of Economics. 2000. № 24. P. 625
65. Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines. Cambridge Journal of Economics, February 2000, №24(5). P. 625
66. Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System After World War 2. Cambridge, 2002.

67. Filtzer D. The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, hygiene, and living standards, 1943– 1953. N. Y., 2010. P. 160
68. Maksudov S. Losses suffered by the population of the USSR 1918–1958. London–New York: Merlin Press, 1981. 270-276 p.
69. Nicholas Ganson. The Soviet Famine of 1946-47 in Global and Historical Perspective. New-York. 2009.
70. Wheatcroft S. G. The Soviet Famine of 1946–1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective // Europe-Asia Studies. 2012. Vol. 64 Issue 6. P. 985